

ANASh

APPROACHING SCIENCE

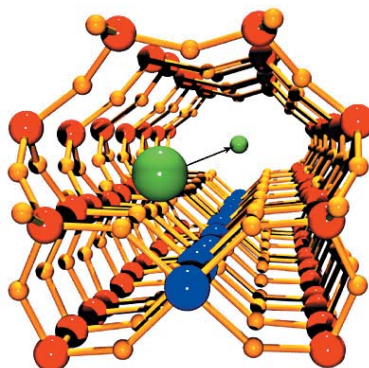
ANALET

E ALB-SHKENCES

VITI I • NUMRI I • QERSHOR 2006

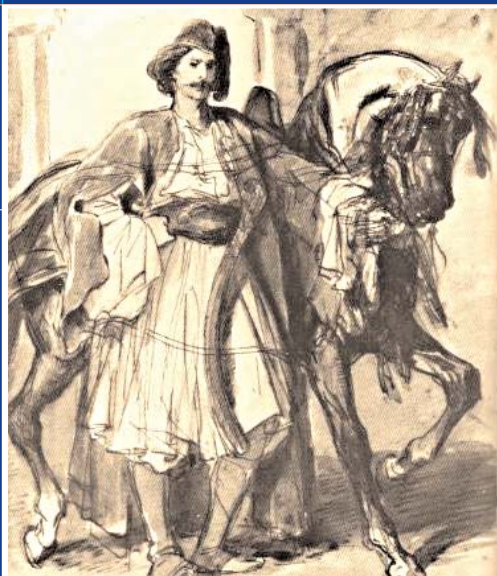
Emri etnik shqiptar

BARDHYL DEMIRAJ

**Nanoshkenca
dhe nanoteknologjia**

ARBEN MERKOÇI

**Rrëshirat bimore: kimia,
evolucioni, ekologjia
dhe etnobiologjia**

GAZMEND ZENELI

BOTIM

I INSTITUTIT ALB-SHKENCA
www.alb-shkenca.org

PROLOG

Botimi i një reviste informativo-shkencore shiptare u bë i domosdoshëm në kushtet në të cilat ndodhet dhe zhvillohet sot shkenca në Shqipëri, Kosovë dhe Maqedoni dhe në një kohë kur numri i anëtarëve të Forumit Alb-Shkenca (<http://www.alb-net.com/mailman/listinfo/alb-shkenca>) i është afruar shifrës njëmijë. Shumica e këtyre anëtarëve janë studiues, pedagogë e studentë pasuniversitarë shqiptarë që kryejnë veprimtarinë e tyre shkencor në vende të ndryshëm të botës. Por ka edhe shumë anëtarë të Alb-Shkencës që kontribuojnë në gjallërimin e jetës shkencore në universitetet dhe institucionet shkencore në Shqipëri, Kosovë dhe Maqedoni. Revista e Alb-Shkencës synon të bëjë të njohur në të gjithë botën shqiptare aktivitetin shkencor mjaft të larmishëm dhe shpesh herë shumë cilësor, të studiuesve shqiptarë kudo që ndodhen në botë. Nëpërmjet përzgjedhjes së kujdesshme të shkrimeve, në këtë revistë kemi pranuar për botim vetëm ato shkrime që kalojnë në nanofiltrin e cilësisë. Këtu pra do të pasqyrohet ajo ç'ka është më e shquara e kontributit shkencor shqiptar në këto vite të parë të shekullit XXI.

Kjo revistë e përgjithshme dhe gjithëpërfshirëse, botim i Institutit Alb-Shkenca (www.alb-shkenca.org) që u krijua vetëm disa muaj më parë, është menduar t'i shërbejë një auditori të gjerë intelektualësh e dashamirësish të shkencës në përgjithësi dhe të shkencës shqiptare në veçanti. Anëtarët aktualë të Institutit vendosën ta quanin këtë revistë me emrin simbolik: ANASH—Approaching Science.

Dikush mund të pyesë: Cili është kuptimi i akronimit ANASH? Ai është akronim i emrit “Analet e Alb-Shkencës” që është edhe emri zyrtar i kësaj reviste. Por fjala shqip “anash” merr një kuptim simbolik fare të veçantë kur vendoset përpara shprehjes në anglisht “Approaching Science”.

Fjala “anash” ka edhe një kuptim të dytë simbolik që reflekton të vërtetën, atë që diaspora intelektuale e shkencore shqiptare është lënë pakëz mënjane nga vëmendja e politikëbërësve dhe pushtetarëve shqiptarë e ndoshta edhe është harruar për shkak të largësisë e kohës nga trojet e atdheut.

Por e vërteta është që edhe pse ndodhen larg, anash realitetit të përditshëm të shqiptarëve të Ballkanit, intelektualët shqiptarë që jetojnë dhe punojnë jashtë atdheut shërbejnë jo vetëm si ambasadorë të shkëlqyer por vëzhgojnë e ndjekin nga afër ecuritë në çdo fushë të jetës dhe shoqërisë shqiptare. Të organizuar tek Alb-Shkenca ata gjithmonë e më shumë po kërkojnë të marrin pjesë aktivisht dhe të ndihmojnë për një jetë më të mirë të shqiptarëve kudo që ndodhen. Botimi i revistës ANASH është shprehje e qartë e këtij angazhimi serioz të diasporës shkencore që po përpaket përditë e më tepër të kontribuojë në zhvillimet jo vetëm të shkencës dhe arsimit por edhe të shoqërisë shqiptare në përgjithësi.

Numri i parë i ANASH-it përfshin një larmi artikujsh prej fushave nga më të ndryshmet shkencore të përgatitur nga studiues të afirmuar apo studentë pasuniversitarë shqiptarë që kontribuojnë në shkencën botërore edhe në disiplina shkencore nga më të rejtat si nanoteknologjia, ekologjia dhe informatika, por edhe në fushat klasike të shkencës si fizika, veterinaria, ekonomia dhe gjuhësia (albanologjia).

Ju urojmë të gjithëve lexim të këndshëm.

REDAKTOR SHKENCOR: **Nikolla P. Qafoku**, PhD, Shtetet e Bashkuara të Amerikës
REDAKTOR PËRGJEGJËS: **Roland Leli**, Kanada
ADMINSTRATORE E PËRGJITHSHME: **Lindita Komani**, Austri

KUJTESE PER SHKRIMET DHE AUTORET NE “ANASH”

Instituti “Alb-Shkenca” ka filluar botimin e revistës shkencore ANASH—Approaching Science (Analet e Alb-Shkencës). Në këtë revistë kryesisht botohen: i) raporte shkencore; ii) komente; iii) perspektiva; iv) prezantime apo përmbledhje diskutimesh në konferenca; v) letra që mund t'i dërgohen botuesit të Analeve. Botohen gjithashtu edhe shkrime të cilat mbështeten apo marrin ide nga diskutimet që bëhen në Forumin tonë “Alb-Shkenca”.

i) Raportet shkencore përmbajnë rezultate origjinale të punës shkencore të autorit apo autorëve. Duhet të jenë 4-5 faqe të gjata përfshirë këtu figurat dhe referencat bibliografike.

ii) Komentet mund të shkruhen për artikuj të një rëndësie të veçantë në një degë përkatëse shkencore apo edhe për libra shkencorë. Komentet duhet të jenë jo më të gjatë se 3 faqe.

iii) Perspektivat paraqesin ide rreth kërkimit shkencor në fusha të veçanta studimi. Ato duhet të jenë 1-3 faqe të gjata.

iv) Prezantimet në konferenca mund të paraqiten si përmbledhje të rezultateve dhe rekomandimeve më kryesore, ku mund të përfshihen jo më tepër se 1-2 figura. Prezantimet duhet të jenë 1-2 faqe të gjatë.

v) Letrat për botuesin duhet të jenë të gjata 1-1,5 faqe dhe do të trajtojnë probleme nga më të ndryshmet që kanë të bëjnë me kërkimin shkencor.

ANASH është një revistë e përgjithshme shkencore me një auditor të gjerë lexuesish që i takojnë fushave të ndryshme. Për këtë arsye, dorëshkrimet që do të dërgohen për botim duhet të jenë të kuptueshme për këtë auditor të gjerë. Të paktën njëri prej autorëve duhet të jetë anëtar i Institutit “Alb-Shkenca”. Dorëshkrimet do të pranohen në shqip dhe anglisht në adresën: anash@alb-shkenca.org ose analet@alb-shkenca.org. Ato duhet të shtypen në “word” me hapësirë dyfish ndërmjet rreshtave si dhe me madhësi gërmash 11 pt.

Pasi merrin në redaksi, dorëshkrimet u dërgohen recensuesve. Çdo dorëshkrim lexohet nga 1-2 të tillë ku njëri prej të cilëve është anëtar i Institutit “Alb-Shkenca”. Procesi është “double-blinded”, i tillë që recensuesit nuk dinë emrin apo emrat e autorëve, dhe po ashtu, autorët nuk dinë emrat e recensuesve. Dorëshkrimi do t'i kthehet mbrapsht autorit për të reflektuar vërejtjet e rastit e autori do të duhet të ridërgojë në redaksi dorëshkrimin e korrigjuar pas një periudhe jo më të gjatë se 2 javë nga dita që e ka marrë nga redaksia. Çdo komunikim ndërmjet redaksisë, autorëve dhe recensuesve do të bëhet elektronikisht. Këtij procesi nuk do t'i nënshtrohen dorëshkrimet, të cilët u kërkojnë autorëve nga Këshilli Botues i revistës. Në këtë rast, njëri prej anëtarëve të Këshillit Botues do ta lexojë dorëshkrimin dhe do t'i dërgojë vërejtjet autorit.

Revista fillimisht do të dalë dy herë në vit dhe do të botohet në formë elektronike si dhe në CD-ROM. Ajo do të mund të lexohet në faqen e Institutit “Alb-Shkenca” në internet në adresën www.alb-shkenca.org. Për mundësinë e shtypjes së saj dhe për çmimin do të vendoset në vijim. Pyetjet dhe sugjerimet tuaja mund t'i drejtoni në adresën anash@alb-shkenca.org ose analet@alb-shkenca.org.

Redaksia e Revistës ANASH - Approaching Science

© COPYRIGHT I INSTITUTIT ALB-SHKENCA
ÇDO MATERIAL I KESAJ REVISTE MBROHET NGA E DREJTA E AUTORIT

PASQYRA E LENDES

Nanoshkenca dhe nanoteknologjia. Aplikime në fusha të ndryshme duke përfshirë atë të biosensorëve.....	ARBEN MERKOÇI	4
Angjiogjeneza dhe funksionimi i vezores.....	BAJRAM BERISHA	9
Data Mining dhe rëndësia e të dhënave.....	ESHREF JANUJAJ	14
Emri etnik shqiptar. Përhapja dhe përgjithësimi i tij në shekullin e XVIII-të.....	BARDHYL DEMIRAJ	18
Kombi si organizatë jofitimprurëse. Pasoja të kësaj përqasjeje në mbarëvajtjen e kombeve, shteteve dhe marrëdhënieve ndërmjet tyre.....	LINDITA KOMANI	31
Vepra bibliografike e Profesor Jup Kastratit.....	BEGZAD BALIU	37
Poetika e krahasimit lirik erotik.....	ZYMER UJKAN NEZIRI	41
Rrëshirat bimore: kimia, evolucioni, ekologjia dhe etnobotanika.....	GAZMEND ZENELI	45
Risk and Risk Management: The Case of the Private Enterprises in Albania.....	ARDIAN HARRI	47
Laser Lithotripsy Using Fluorescent Spectroscopy.....	JAHJA KOKAJ	51

Nanoshkenca dhe nanoteknologjia.

Aplikime në fusha të ndryshme duke përfshirë atë të biosensorëve

Nanoscience and Nanotechnology

Their Applications Including Biosensors

Zhvillimi i nanoshkencës dhe nanoteknologjisë

Nanoshkenca dhe nanoteknologjia paraqesin një nga tendencat shkencore më të fuqishme të shekullit XXI. Nanoshkenca merret me studimin e vetive të lëndës ku të paktën një nga dimensionet e saj është në rendin e disa nanometrave (10^{-9} m), ndërsa nanoteknologjia merret me aplikimet e këtyre njohurive në shkallë nanometrike. Nëpërmjet nanostrukturimit të materialeve ekzistuese (arritja e dimensioneve të tyre në nivelin nano) mund të përftohen veti dhe karakteristika të reja të cilat nuk kanë qenë të mundura të viheshin në

dukje më parë. Është për këtë arsye që nanoshkenca dhe nanoteknologjia merren edhe me përdorimin e teknikave të reja të miniaturizimit dhe fabrikimit në shkallë atomike ose molekulare.

Nanoshkenca dhe nanoteknologjia, të mbështetura në mënyrë të dukshme nga teknikat e quajtura SPM (*Scanning Probe Microscopies*), po bëjnë të mundur arritjen e një mënyre të re të imagjinimit të shkencës dhe teknologjisë. Teknika e reja optike me rezolucion të lartë kohor, siç janë mikroskopia e forcës atomike AFM (*Atomic Force Microscopy*) jo vetëm bëjnë të mundur depërtimin në botën nanoskopike por gjithashtu lejojnë manipulimet në nivel atomik ose molekular. Në këtë mënyrë mund të arrihet të kapen, me një rezolucion mjaft të lartë në hapësirë, përgjigjet e një sistemi të caktuar ndaj stimulimeve deri në nivel të një molekule të vetme.

Prodhimi apo fabrikimi i nanostrukturave mund të bëhet në dy mënyra të ndryshme:

- Metoda nga lart-poshtë (*topdown approach*). Kjo metodë ka të bëjë me përpjekjet që kryejnë fizikanët dhe inxhinierët për të arritur miniaturizimin (zvogëlimin e përmasave) e strukturave apo materialeve të caktuara duke përdorur teknika litografike. Shumë nga rezultatet e arritura në këtë drejtim e kanë origjinën në kërkimin shkencor në fushën e gjysëmpërçuesve për aplikime elektronike, kompjutera, telekomunikim etj. Pa dyshim që miniaturizimi ka një kufi dhe kjo po vihet re në rastin e kompjuterave gjë që po kërkon përdorimin e teknologjive alternative.

- Metoda nga poshtë-lart (*bottom up approach*) ose i ashtuquajtur i rregullim apo organizim i kontrolluar i blloqeve të vegjël atomikë ose molekulare për të krijuar aparate dhe instrumenta funksionalë. Është pikërisht nëpërmjet kësaj metode që kimia (organike, inorganike, fizike dhe analitike) po luan një rol udhëheqës për të siguruar arritjen e objektivave ambicioze në këtë fushë.

Kërkimi shkencor në fushën e nanoshkencës dhe nanoteknologjisë po rritet ndjeshëm kohët e fundit. Kjo rritje mund të krahasohet tashmë me një revolucion të vërtetë teknologjik të ngjashëm me atë të mikroelektronikës në gjysmën e dytë të shekullit XX-të.

Studimet e fundit po tregojnë përherë e më tepër se nanoteknologjia do të jetë me shumë interes për një sërë fushash shkencore siç janë:

- Teknologjia e informacionit: nanoteknologjia do të luajë një rol parësor në krijimin e instrumentave të rinj. Në pak vite, tendenca e nisur prej kohësh drejt miniaturizimit në mikroelektronikë do të arrijë kufirin teorik. Për këtë arsye, për të shkuar drejt miniaturizimeve të mëtejshme, kërkohen teknika të reja revolucionare sikurse përdorimi i molekulave për të fabrikuar qarqe elektronike (e njohur si “elektronika molekulare”). Nëpërmjet këtyre teknikave pritet që aftësia memorizuese e paisjeve elektronike si dhe aftësia e tyre transmetuese të rriten në mënyrë të dukshme.

- Shkenca e materialeve: nanoteknologjia do të bëjë të mundur fabrikimin e një sërë materialeesh të rinj, më të

lehtë e më të fortë në krahasim me ata ekzistues. Të ashtuquajturit materiale të nanostrukturuar do t'i sjellin mundësi të reja prodhimit të katalizatorëve, materialeve filtrues, bojërave me cilësi jashtëzakonisht të lartë, materialeve për automobila dhe të industrisë aerospaciale.

– Mjekësia: imitimi i sistemeve më të thjeshtë biologjike do të çojë në zhvillime të reja siç është kimia biomimetike me një sërë aplikimesh interesante.

– Energjia: nanoteknologjia do të ketë një impakt të dukshëm në fushat e energjisë dhe të ruajtjes së saj e për pasojë edhe në mbrojtjen e mjedisit.

Në vazhdim jepen hollësi të mëtejshme mbi aplikimin e nanoteknologjisë në disa nga fushat e përmendura.

Aplikime në elektronikë

Elektronika është në shënjestrën e nanoteknologjisë pasi kërkesat në fushën e saj janë gjithnjë e në rritje. Për herë e më tepër kërkohen metoda të reja që të bëjnë të mundur miniaturizimin e komponentëve si dhe rritjen e dendësisë së qarqeve elektronike. Një degë e re e elektronikës që quhet nanoelektronikë po fillon të ofrojë materiale të reja sikurse janë të ashtuquajturat pikat kuantike (*quantum dots*) ose nanotela, nanopërçues (*nanowires*).

Teknikat litografike, të ashtuquajtura të tipit top-down, kanë arritur në kufirin e tyre. Njëpërmjet këtyre teknikave është e pamundur tashmë të prodhohen qarqe dhe çipe (*chips*) me shpejtësi më të madhe, me efikasitet më të lartë dhe me kosto më të ulët. Nanoteknologjia i premtan elektronikës nanostruktura që teorikisht do të harxhojnë më pak energji, do të çlirojnë më pak nxehtësi dhe do të punojnë më efektivisht. Modelet e parë laboratorikë po vërtetojnë një seri konceptesh të reja teorike. Megjithatë aplikimi i tyre është i lidhur ngushtë me cilësitë mekanike të cilat janë ende larg atyre që kërkon aplikimi real i cili do të bënte të mundur futjen e tyre në treg.

Nga ana tjetër, vlen të përmendet që sistemet e quajtura MEMS (*Micro-Electro-mechanical systems*) paraqesin një fushë tjetër mjaft interesante e cila mund të përshtatet në të ardhmen në shkallën nanometrike. Një sërë aplikimesh të nanoelektronikës, si ato të lidhur me lazerat, çelësat molekularë, lidhjet p-n, portat logjike, forma të reja të kujtesës etj., janë demonstruar me sukses në laborator.

Ndërsa nanopërçuesit kanë filluar të përdoren si

blloqe ndërtues për tranzistorë, portat logjike etj. elektronika molekulare është tashmë në një proces studimi për të bërë të mundur fabrikimin e komponentëve të rinj elektronikë që do të përdorin molekulat si blloqe bazë ndërtimi.

Fakti që një pjesë e molekulave kanë përmasa të rendit 100 nm i bën ato ideale për këtë qëllim (Fig. 1). Natyrisht kjo kërkon kohë por mendohet që me siguri është plotësisht e mundshme që elektronika molekulare e bazuar edhe në bio-imitimet do ta bëjë këtë proces edhe më të lehtë.

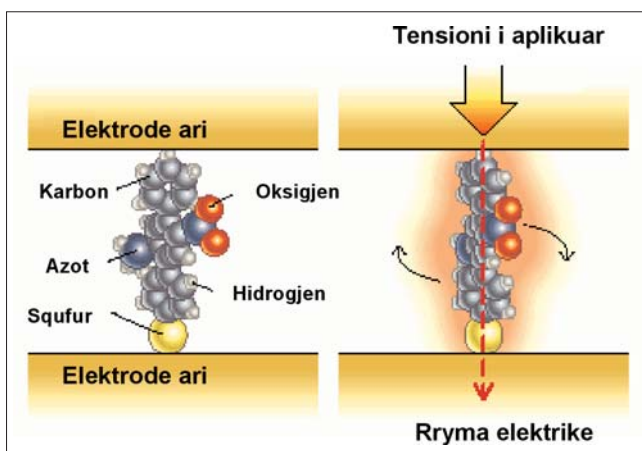

Figura 1. Një molekulë e bazuar në tre unaza benzeni është përdorur për të hapur ose mbyllur një qark elektrik të përdorur për tranzistorë. Si rezultat i aplikimit të një tensioni të caktuar, fusha elektrike rrotullon molekulën dhe lejon kështu kalimin e rymës.

(Përshtatur nga: www.mtmi.vu.lt/pfk/funkc_dariniai/nanostructures/molec_computer.htm)

Aplikime në mjekësi

Mjekësia është një nga fushat më interesante ku nanoteknologjia parashikon një seri përparësish në krahasim me teknologjitë ekzistuese. Aplikimet në këtë fushë rrjedhin nga fakti që nanoteknologjia dhe bioteknologjia veprojnë në shkallë relativisht të njëjta. Shumë komponentë në trupin e njeriut, megjithëse të shpërndarë në nivele makro ose mikro, kanë përmasa nanometrike ose veprojnë në mjedise me dimensione nano. Në fushën e mjekësisë parashikohen një sërë aplikimesh që fillojnë me shpërndarjen në organizëm të barnave mjekësore deri tek teknika inxhinjrike e proteinave ose mundësia e përdorimit të nanorobotëve për mjekime e riparime drejtpërdrejt në zona të trupit të dëmtuara nga një sëmundje e caktuar duke evituar

kështu efektet dytësore që paraqesin teknikat aktuale të mjekimit.

Shpërndarja e barnave (*drug delivery*) në mënyrë të kontrolluar është një aspekt tjetër i rëndësishëm ku nanoteknologjia ofron modele mjaft interesante. Një shembull i këtyre modeleve është i ashtuquajturit *buckyball* ose molekula e fullerenit, C-60, e përbërë nga 60 atome karboni (Figura 2) të grupuar në formën e një sfere.

Struktura e C-60 lejon një seri modifikimesh kimike që bëjnë të mundur lidhjen e kësaj nanosfere me një seri barnash mjekësore duke përfshirë dhe antitropa dhe materiale të tjerë biologjikë. Nanosfera C-60 e modifikuar mund të shkojë drejtpërdrejt në pozicione të caktuara të një organi apo qelize të sëmurë duke luftuar radikalet e lira oksiduese falë aftësive të saj antioksiduese, përmasave të saj nano dhe lëvizshmërisë së përshtatshme në flukset biologjike brenda organizmit të njeriut. Në këtë mënyrë ky “nanorobot” i futur në organizmin e njeriut mbron qelizat nga dëmtimet apo eviton vdekjen e tyre.

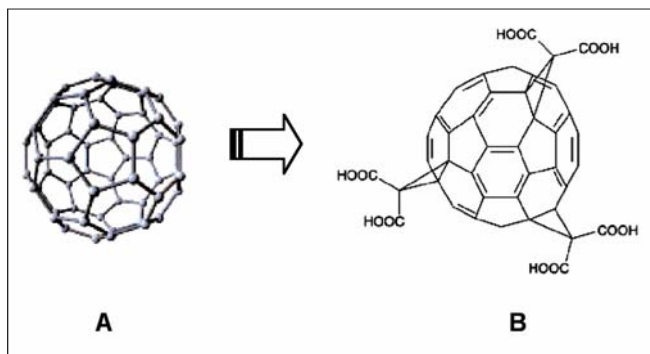

Figura 2. Paraqitje skematike e nanosferës C-60 (A) dhe e modifikimit të saj me grupe karboksilike (B) në rastin e përdorimit si antioksidant neuroprotektiv in-vitro ose in-vivo.

(Përshtatur nga: <http://www.axxora.com>)

Biomaterialet Pritet që nanoteknologjia të revolucionarizojë fushën e bioteknologjisë duke siguruar biomateriale të rinj me përmasa të vogla, efikasë dhe biokompatibël për trupin e njeriut. Qëllimi kryesor është të përftohen materiale të rinj që mund të zëvendësojnë kockën, lëkurën apo organe të caktuara. Për të gjitha këto raste nanoteknologjia ofron mundësi të reja. P.sh. në fushën e inxhinierisë së indeve ajo ofron përmirësime të efikasitetit dhe regjenerimit të lëkurës ose mundëson rigjenerimin e organeve të dëmtuar apo

zëvendësimin e tyre me organe të zhvilluar në laborator. Nga ana tjetër, në inxhinierinë e qelizave, mendohet të bëhet e mundur rritja e cilësisë së qelizave apo autorigjenerimi i arterieve ose pjesëve të tjera të dëmtuara nga sëmundje të caktuara. Shumë ide që sot tingëllojnë si fantashkencë mund të bëhen realitet në një të ardhme jo të largët. Të tillë do të ishin të ashtuquajturit nanobot që të futur në trupin e njeriut do të bënin punën që bën sot kirurgu duke riparuar pjesë të dëmtuara të organit të një pacienti.

Biosensorët Biosensorët mund të përkufizohen si instrumenta matës që funksionojnë mbi bazën e transformimit të një sinjali biokimik (të prodhuar nga një reaksion specifik ndërmjet biosensorit dhe elementit që duam të përcaktojmë) në një sinjal elektrik. Biosensorët përbëhen nga dy pjesë kryesore: pjesa e parë, e quajtur pjesa sensibil apo dedektuese, ka në sipërfaqen e saj një material biologjik (enzimë, antitrop ose ADN) apo sintetik (p.sh. polimer biomimetik) me aftësi të bashkëveprimit me një element të caktuar. Është pikërisht në këtë pjesë ku bëhet e mundur ndijimi apo kapja e një elementi të caktuar në një mjedis që na intereson të analizojmë. Pjesa e dytë përbëhet nga ai që quhet shndërrues (*transduktor*) i sinjalit.

Kur biosensori bie në kontakt me një element të caktuar, p.sh. një molekulë toksike ose një sekuencë të ADN-së përgjegjëse në shkaktimin e një sëmundjeje të caktuar, gjenerohet së pari një sinjal i tipit optik apo mekanik i cili më pas transformohet në një sinjal elektrik. Ky i fundit, nëpërmjet një procesori informatik, shndërrohet në një vlerë numerike e cila tregon sasinë e lëndës toksike apo të materialit gjenetik të pranishëm në mostrën që na intereson të analizojmë. Biosensori më i njohur është ai i glukozës që përdoret sot gjerësisht për matjen e sheqerit nga të sëmurët me diabet. Ai ka në brendësi të tij enzimën e quajtur glukozoksidaza e cila bashkëvepron vetëm me glukozën duke bërë të mundur zbulimin e saj në prani të shumë elementëve të tjerë që ndodhen në gjak. Në mënyrë të ngjashme mund të maten elementë të tjerë gjë që bën të mundur diagnostikimin e shpejtë të sëmundjeve, elementëve ndotës në mjedis apo identifikimin e personave në situata të caktuara, kjo e fundit me interes të veçantë p.sh. për policinë kriminale.

Zhvillimet e fundit në nanoshkencë e nanoteknologji po ofrojnë mundësi të reja edhe për biosensorët. Në

vazhdim do të tregohen disa shembuj të integritimit të teknologjisë së biosensorëve me materiale e metoda të reja të nanoteknologjisë.

Nanogrimcat Biosensorët për analiza të ADN-së, të quajtur genosensorë, ose ata për analiza imunologjike të quajtur imunosenzorë, po luajnë një rol gjithnjë e më të rëndësishëm në mjaft fusha ku kërkohet një analizë e saktë, e shpejtë, me kosto të ulët apo dhe e tipit në linjë (*on-line*). Përmbushja cilësore e të gjithë këtyre parametrave kërkon përmirësime të teknologjive ekzistuese të prodhimit të biosensorëve. Përdorimi i materialeve të rinj markues (*labels*), në vend të atyre ekzistues siç janë enzimat ose substancat radioaktive apo fluoreshente, është vetëm një nga aspektet e këtij përmirësimi. Nanogrimcat janë një material inovator me shumë interes në këtë aspekt përdorimi për biosensorët. Metoda të reja të sintezës kimike, në bashkëpunim edhe me ato të nanoteknologjisë, kanë bërë të mundur prodhimin e nanogrimcave me përmasa e përbërje të caktuar. Të tilla janë nanogrimcat e arit apo edhe ato që quhen *quantum dots* (QDs).^{1,2} Ato kanë veti kimike të ngjashme me molekulat e vogla, veti që bëjnë të mundur përdorimin e tyre si markues optikë ose elektrokimikë. Nanogrimcat në përgjithësi dhe veçanërisht QDs³ mund të kenë disa përparësi.^{4,5} Në krahasim me markuesit klasikë (izotopët radiokativë apo enzimat) ato janë më të qëndrueshme (kimikisht dhe fizikisht) por edhe me një kosto më të ulët. Kinetika e bashkëveprimit të tyre me molekulat biologjike është më e shpejtë, ndjeshmëria më e lartë dhe për më tepër kanë pozitiven e mundësisë së përdorimit në analiza të njëkohëshme të disa përbërësve të ndryshëm qofshin këto sonda të ADN-së apo proteina të caktuara.⁶ (Fig. 3)

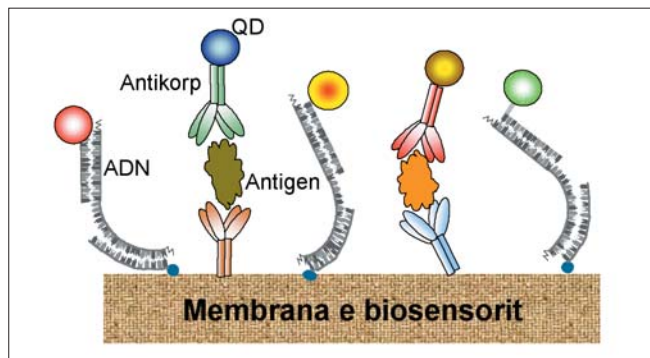

Figura 3. Paraqitje skematike e përdorimit të llojeve të ndryshme të quantum dots (QD) për analiza të njëkohëshme të sondave të ADN-së ose antigeneve të ndryshëm. Analiza e ADN-së ose e një antigeni kryhet nëpërmjet analizimit të markuesit (QD). Sinjali i tij optik ose elektrokimik llogaritet dhe kështu bëhet i mundur përcaktimi i sasisë së molekulave biologjike në mostrën që analizohet.

Nanotubat e karbonit (*CNT – carbon nanotubes*) kanë aftësi katalitike mjaft interesante që i bën të jenë mjaft të dobishëm për aplikime në biosensorë. Përdorimi i tyre në biosensorët elektrokimikë⁷ ka çuar në uljen e ndjeshme të potencialit të punës së biosensorëve⁸ parameter ky me shumë interes në shmangien e interferencave gjatë aplikimit të biosensorit për analiza në mostra reale.

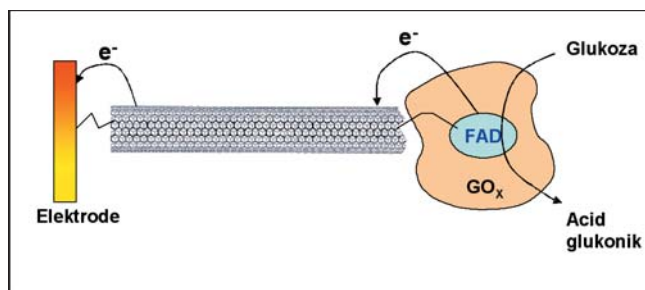

Figura 4. Paraqitje skematike e transferencës elektronike të drejtpërdrejtë ndërmjet qendrës aktive redoks (FAD) të glukozoksidazës (GOx) nëpërmjet një CNT në një biosensor glukoze model⁹.

Nga ana tjetër rritja e efikasitetit të biosensorëve është e lidhur me problemin e kontaktit të drejtpërdrejtë elektrik midis enzimeve redoks dhe elektrodës (transduktorit) së biosensorit. Kjo bën të mundur fabrikimin tashmë të të ashtuquajturës gjenerata e tretë e biosensorëve enzimatikë.⁷ Figura 4 tregon skematikisht se si një CNT lidh elektrikisht elektrodën me qendrën aktive të enzimes glukozoksidazë.

Një përdorim i tillë i CNT-së rrit në mënyrë të dukshme ndjeshmërinë e biosensorëve duke bërë të mundur zbulimin e sasive gjithnjë e më të vogla të analitëve.

Përfundime

Shembujt e treguar më sipër janë vetëm një pjesë fare e vogël e mundësive që ofron nanoshkenca dhe nanoteknologjia në disa fusha me interes për shoqërinë të cilat janë vetëm në fillimin e zhvillimit të tyre. Rezultatet e parë të arritura, megjithëse shumica ende në nivel laboratorik, janë shprehëdhënëse për të shkuar drejt aplikimeve masive të cilat me siguri do të përmirësojnë dukshëm teknikat e diagnostikimit apo shërimit në mjekësi, teknologjinë e komunikimit, industrinë energjitike etj.

Përdorimi i nanomaterialeve për ndërtimin e biosensorëve është vetëm një aspekt i lidhjes midis nanoteknologjisë dhe teknologjisë së fabrikimit të biosen-

sorëve. Produkte të tjerë më ambiciozë, të gërshetimit të këtyre teknologjive, janë nanosensorët. Këta biosensorë me dimensione nanometrike pretendojnë të kryejnë diagnostikime drejtpërdrejt në trupin e njeriut dhe bile të arrijnë ta bëjnë këtë në një qelizë të vetme, detyrë kjo që ka qenë e pamundur deri më sot.

Kompleksiteti i sistemeve me të cilët merren nanoshkenca dhe nanoteknologjia, ashtu sikurse dhe

shumëllojshmëria e aplikimeve, bën të domosdoshëm një kërkim shkencor ndërdisiplinor në fusha të ndryshme shkencore si kimia, fizika, biologjia apo mjekësia.

Dr. Arben Merkoçi

Universiteti Autonom i Barcelonës, Spanjë

Tel. +34-935811976

E-mail: arben.merkoci@uab.es

BIBLIOGRAFI

1. N.L. Rosi, C.A. Mirkin *Nanostructures in Biodiagnostics*. Chem. Rev., 105, 1547-1562 (2005).
2. J. Wang, G.Liu, A. Merkoçi *Electrochemical Coding Technology for simultaneous detection of multiple DNA targets*. Journal of American Chemical Society, 125 3214-3215 (2003).
3. Catherine J. Murphy *Optical sensing with Quantum Dots*, Analytical Chemistry / 520 A October 1, 2002.
4. A. Merkoçi, M. Aldavert, G.Tarrasón, R. Eritja, S. Alegret *Gold nanoparticles as tracers for oligonucleotide-peptide conjugates*, Analytical Chemistry, 77,6500-6503 (2005).
5. M. Pumera, M.T. Castañeda, M.I.Pivdori, R.Eritja, A. Merkoçi, S. Alegret *Magnetically triggered direct electrochemical detection of DNA hybridization based Au67 Quantum Dot – DNA – paramagnet-*

ic bead conjugate, Langmuir; 21, 9625-9629 (2005).

6. A. Merkoçi, M. Aldavert, S. Marín, S. Alegret *New materials for electrochemical sensing. V. Nanoparticles for DNA labelling*", Trends in Analytical Chemistry, 24 341-349 (2005).

7. A. Merkoçi, M. Pumera, X. Llopis, B. Perez, M. del Valle, S. Alegret *New materials for electrochemical sensing VI. Carbon nanotubes*, Trends in Analytical Chemistry, 24, 826-838 (2005).

8. J. Wang, M. Musameh, A. Merkoçi, Y. Lin *Low-potential stable NADH detection at carbon-nanotube modified glassy carbon electrodes*, Electrochemistry Communication, 4 743-746 (2002).

9. E. Katz, L. Sheeney-Haj-Ichia, I. Willner I, *Electrical contacting of glucose oxidase in a redox-active rotaxane configuration*, Angewandte Chemie-International Edition 43, 3292-3300 (2004).

NE ANIJET E MBYTURA SEKRETI I FUSHES MANJETIKE TOKESORE

Fusha manjetike sot po dobësohet. Por, shkencëtarët kanë zbuluar se në një periudhë të përfshirë nga shekulli i XV-të e fillimi i matjeve të rregullta (rreth vitit 1840) ajo ka mbetur e pandryshuar.

Për të arritur në këto përfundime, studiuesit e Leeds University në Angli, të koordinuar nga David Gubbins shqyrtuan anije të mbytura në periudhën midis viteve 1590 e 1840. Në fakt, para vitit 1837 nuk ekzistonte asnjë matje e drejtpërdrejtë e fushës manjetike tokësore e cila i dedikohet matematikanit Carl Friedrich Gauss.

Këto të dhëna tregojnë që rënia e regjistruar kohëve të fundit (që sipas disa ekspertëve mund të çojë në një kthim në të kundërt në të ardhmen) nuk është tjetër përveç një ndryshimi të përkohshëm.

Në një artikull të publikuar në revistën *Science*, studiuesit tregojnë se si ata shqyrtuan materialet e gjetura në anijet e vjetra (si vazo

me minerale) të cilat vazhdojnë të mbajnë ende drejtimin e fushës manjetike të shënuar qysh në momentin e prodhimit të tyre. Së bashku me matjet e marinarëve të asaj kohe, të nevojshme për të ravijëzuar lundrimet e tyre e të pasqyruara në ditaret e bordit, këta objekte dhanë mundësinë e përcaktimit të drejtimit dhe intensitetit të fushës manjetike tokësore atëhere kur nuk ekzistonin matjet e drejtpërdrejta.

Në praktikë, të dhënat e grumbulluara tregojnë një qendrueshmëri të konsiderueshme perkundër reduktimit prej 10% të regjistruar këtë shekullin e fundit.

Science

GAUSS 1777-1855

Vaskulogjeneza dhe angjiogjeneza

Është e njohur se enët e gjakut krijohen përmes dy proceseve të ndryshme: vaskulogjenezës (*vasculogenesis*) dhe angjiogjenezës (*angiogenesis*). E para paraqet diferencimin *de-novo* të qelizave endoteliale nga prekursorët mezodermalë gjatë zhvillimit embrional. Ndërkaq angjiogjeneza ose neovaskularizimi është një shprehje e preferuar për proceset që çojnë në diferencimin dhe zhvillimin e kapilarëve të rinj nga enët ekzistuese të gjakut^{1,2}. Në organizmat e rritur zhvillimi i sistemit të enëve të gjakut është i përfunduar prandaj krijimi i enëve të reja të gjakut (angjiogjenza), përveç rasteve patologjike (p.sh. gjatë procesit të shërimit të plagëve ose zhvillimit të tumoreve) ndodh me përfundime të rralla siç janë zhvillimet ciklike në sistemin e organeve riprodhues femërorë.^{3,4,5} Në vezore (*ovarium*) dhe mitër (*uterus*) procesi i angjiogjenezës (krijimi i enëve të reja të gjakut) dhe angjiolizës (*angiolysis*, zhbërja e enëve të gjakut) gjatë ciklit normal seksual përsëritet në mënyrë periodike e të vazhdueshme. Edhe ndryshimet fiziologjike gjatë shtatzanisë kushtëzojnë procese angjiogjene si në zhvillimet në mitër (krijimi i placentës) ashtu edhe gjatë rritjes dhe zhvillimit të gjëndrave qumështore.^{2,6} Për këtë, ky proces në organizmat e rritur mund të klasifikohet si fiziologjik dhe patologjik⁷. Procesi i angjiogjenezës qoftë ajo fiziologjike apo patologjike kalon në disa faza: (a) zhbërja (shkrirja) e membranës bazale të enëve ekzistuese të gjakut, (b) migrimi i qelizave endoteliale në drejtim të stimuluesit angjiogjenik; (c) shumëzimi i qelizave endoteliale të

enëve ekzistuese të gjakut dhe (d) formimi i lumenit, stabilizimi dhe funksionimi i kapilarit të ri.³

Krijimi i enëve të reja të gjakut, si në rastet fiziologjike ashtu edhe në ato patologjike paraqet parakushtin kryesor për rritjen e mëtejme të indeve. Rritja e tumorëve dhe kalimi në metastazë i tyre bëhet i mundur vetëm pasi qelizat malinje kanë infiltruar dhe kapilarët kanë shpërthyer dhe kanë hyrë në kontakt me sistemin e qarkullimit të gjakut. Për këtë arsye vitet e fundit hulumtimet janë orientuar drejt gjetjes së faktorëve dhe shpjegimit të mekanizmave që konsiderohen përgjegjës në

I lindur në Suharekë (Kosovë), i martuar dhe baba i tre fëmijëve (Nora, Agoni dhe Edoni).

Kreu Fakultetin e Bujqësisë në Universitetin e Prishtinës ku punoi deri në vitin 1994. Studimet pas-universitare i kreu në Universitetin e Lubllanës, Slloveni, ndërsa disertacionin e doktoraturës në Universitetin Teknik të Mynihut në Gjermani.

Aktualisht është bashkëpunëtor shkencor dhe lektor në Katedrën për Fiziologji tek qendra shkencore "Center for Life and Food Science" në Weihenstephan, Universiteti Teknik i Mynihut (TUM). Është autor ose bashkëautor i mbi 110 punimeve të ndryshme shkencore nga lëmia e riprodhimit të shtazëve dhe biologjisë molekulare. Pjesë nga veprimtaria e tij shkencore janë paraqitur në më shumë se 40 kongrese dhe konferenca të ndryshme shkencore ndërkombëtare.

<http://www.weihenstephan.de/fml/physio/personen/berisha.htm>

procesin e stimulimit apo inhibimit të angjiogjenезës⁸.

Stimulimi i angjiogjenezës do të mundësonte p.sh. krijimin e kapilarëve të rinj të gjakut në një zonë iskemike dhe vaskularizimin e saj normal pra edhe furnizimin normal me lëndë ushqyese dhe oksigjen.^{9,10} Në të kundërtën inhibimi i angjiogjenezës, e ashtuquajtur "anti-angjiogjenezë" do të mundësonte ndërprerjen e rritjes së pakontrolluar të indeve, sikur në rastin e tumoreve, duke inhibuar neovaskularizimin (krijimin e kapilarëve të rinj). Pra indit kanceröz do t'i ndërpritet furnizimi me gjak derisa "të vdesë urie"¹¹. Vitet e fundit në mjekësi po kërkohen pareshtur strategji të reja në luftën kundër angjiogjenezës patologjike.^{8,12,13}

Angjiogjeneza në vezore

Një numër i madh eksperimentesh gjatë viteve të fundit kanë demonstruar qartë se funksionimi i vezores varet nga angjiogjeneza e cila ndodh gjatë procesit të rritjes, zhvillimit dhe ovulimit të folikulave si dhe gjatë krijimit dhe funksionimit të trupit të verdhë (*corpus luteum*). Në këto organe, në cikle mujore, ndodh bërja (krijimi) dhe zhbërja periodike e enëve të gjakut^{14,15} duke siguruar kështu funksionimin normal riprodhues.

Tashmë shumë herë është verifikuar se funksionimi i vezores rregullohet dhe është nën ndikimin e përhershëm të faktorëve endokrinë, hormoneve seksuale (estradioli, progjesteroni), gonadotropinave (FSH, LH) dhe receptorëve të tyre^{16,17}.

Vitet e fundit po bëhet gjithmonë e më e qartë se rregullimi i proceseve fiziologjike në vezore është shumë më kompleks seç është menduar deri tani. Qelizat dhe indet e ndryshme të vezores prodhojnë edhe të ashtuquajturët faktorë të rritjes (*growth factors*) dhe citokinë, të cilët ndikojnë në afërsi të zonës së prodhimit të tyre d.m.th. në qelizat fqinje, pa pasur nevojë të kalojnë nëpër sistemin e gjakut. Kjo mënyrë e ndikimit, e konstatuar kohët e fundit, njihet si parakrini. Lëndët me veprim parakrinologjik luajnë një rol të rëndësishëm në procesin e angjiogjenezës. Nga ana tjetër, angjiogjeneza paraqitet si shumë e rëndësishme dhe e domosdoshme gjatë zhvillimit dhe rritjes së folikulave, gjatë procesit të ovulimit si dhe gjatë procesit të krijimit dhe funksionimit normal të trupit të verdhë⁵.

Angjiogjeneza (formimi i kapilarëve të rinj) në folikula luan një rol të rëndësishëm në procesin e seleksionimit dhe dominimit të folikulave siç është konstatuar nga hulumtimet eksperimentale tek gjedhët¹⁸. Rritja e mëtejshme e folikulës dominante varet nga niveli i zhvillimit të rrjetit të enëve të gjakut dhe qendron në korrelacion poz-

itiv me një vaskularizim më intensiv sidomos në shtresën e indeve teka (*theca interna*) i cili kushtëzohet nga niveli i faktorëve angjiogjenë. Në anën tjetër tashmë ekzistojnë fakte që tregojnë se angjiogjeneza e pamjaftueshme është njëra nga arsyet e atrezisë (*atresia*) së folikulave¹⁹. Angjiogjeneza më e fuqishme në aspektin sasior mund të vërehet pas ovulimit gjegjësisht gjatë procesit të krijimit të trupit të verdhë. Ky trup konsiderohet si njëri nga organet me sistem më të zhvilluar enësh (Fig. 1).

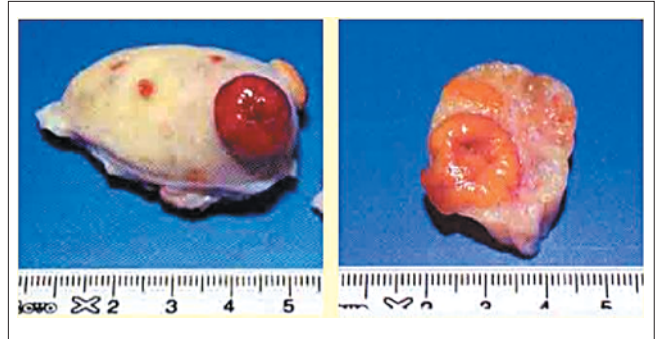

Figura 1. Vezorja me trupin e verdhë gjatë fazës së hershme luteale (angjiogjeneza) të ciklit seksual tek gjedhët.

Qelizat e mëdha dhe qelizat e vogla luteale në trupin e verdhë janë në kontakt të drejtpërdrejtë me një ose më shumë kapilarë (Fig. 2). Më shumë se 85% e qelizave që zhvillohen gjatë rritjes së trupit të verdhë në fazën fillestare janë qeliza endoteliale^{20,21}. Ekzistojnë të dhëna të vërtetuara shkencore se zhvillimi i pamjaftueshëm i sistemit të enëve të gjakut të trupit të verdhë përcillet me funksionimin e tij të pamjaftueshëm, respektivisht me fenomenin e pamjaftueshmërisë (insuficiencës) së tij gjatë ciklit seksual dhe gjatë periudhës së shtatzanisë²².

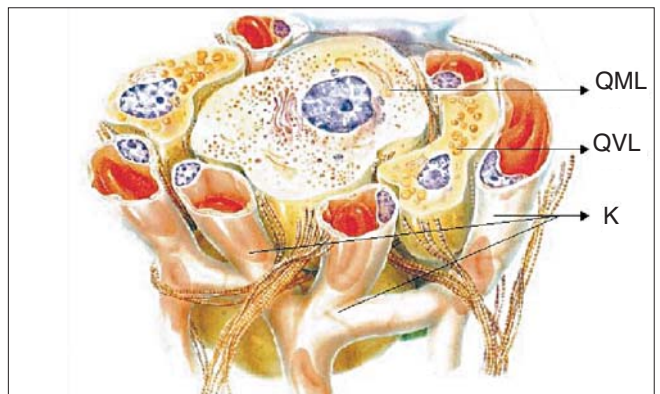

Figura 2. Paraqitja skematike tredimensionale e një qelize të madhe luteale (QML) dhe dy qelizave të vogla luteale (QVL) të shoqëruara nga një rrjet i dendur kapilarësh (K) në trupin e verdhë gjatë fazës fillestare luteale (e modifikuar sipas Breckwoldt et. al. 1995²⁴).

Faktorët angiogjenë

Kohët e fundit janë identifikuar një numër i madh faktorësh të rritjes, të cilët drejtpërdrejt ose tërthorazi, kryesisht përmes efekteve autokrine dhe parakrine, ndikojnë në procesin e angiogjenezës. Ndër faktorët më të rëndësishëm konsiderohet të jenë pjestarët e familjes së faktorëve të cilët ndikojnë në rritjen e endotelit vaskular (*VEGF - vascular endothelial growth factor*) dhe angiopoietinave (*angiopoietins*).

Natyrisht janë identifikuar edhe faktorë të tjerë të shumtë që konsiderohet se në një formë apo në një formë tjetër ndikojnë në procesin e angiogjenezës. Si më të rëndësishëm këtu po përmendim anëtarët e këtyre familjeve: faktorët për rritjen e fibroblasteve (*FGF - fibroblast growth factor*), faktorët e ngjashëm me insulinën (*IGF - insulin like growth factors*), faktorët për rritjen e epidermës (*EGF - epidermal growth factor*), proteinat e matriksit jashtëqelizor (*ECM - extracellular matrix proteine*)^{5,23}. Faktorët e përmendur kanë efekte të diferencuara biologjike duke plotësuar kështu njëri-tjetrin në procesin shumë të ndërlikuar të krijimit të enëve të reja të gjakut.

VEGF dhe angiopoietinat në trupin e verdhë

Ndër faktorët kryesorë që ndikojnë në procesin e angiogjenezës konsiderohen pjestarët e familjeve ose sistemeve VEGF dhe angiopoietinave⁵. Në hulumtimet e deritanishme janë detektuar me metoda të ndryshme komponentë të sistemit VEGF dhe angiopoietinave në trupin e verdhë të specieve të ndryshme gjatë fazave të ndryshme të ciklit seksual^{23,25,26,27}. VEGF është një familje e madhe faktorësh ndër të cilët VEGF-A (VEGF) dhe receptorët 1 dhe 2 (VEGFR1, VEGFR2) paraqesin faktorët më të rëndësishëm të këtij sistemi. Në studimet tona lidhur me sistemin e VEGF^{27,29} kemi demonstruar që niveli i lartë i VEGF dhe receptorëve të tij gjatë fazës së hershme luteale (dita 1-7), është në korrelacion dhe përputhet me vaskularizimin intensiv luteal gjegjësisht me procesin e angiogjenezës dhe në funksionimin normal të trupit të verdhë gjatë kësaj faze^{23,28}.

Rezultatet tona lidhur me VEGF në trupin e verdhë tek gjedhët përputhen me rezultatet e arritura në trupin e verdhë tek miu²⁹, delja³⁰, gjedhi¹⁴, primatët^{15,31} dhe tek njeriu^{32,33}. Në hulumtimet tona sikur edhe në ato të autorëve të përmendur më lart është konstatuar një rënie në nivele minimale të VEGF (mRNA dhe proteina) në fazën e zhbërjes së trupit të verdhë-luteolizës (*lute-*

olysis), që natyrisht është shoqëruar me zhbërjen masive të kapilarëve të gjakut^{5,14}.

Studimet e kohëve të fundit kanë konstatuar se angiopoietinat (Angpt-1 dhe Angpt-2) dhe receptorët e tyre (Tie-1 dhe Tie-2) luajnë një rol shumë të rëndësishëm në modulimin e angiogjenezës dhe angiolizës në trupin e verdhë gjatë periudhës së ciklit seksual^{14,34}. Funksioni i angiopoietinave në procesin e angiogjenezës është i ndërlidhur edhe me faktorë të tjerë lokalë dhe veçanërisht me VEGF. Angpt-1 dhe Angpt-2 janë peptide antagonistë të cilat kanë një afinitet të lartë me receptorin Tie-2, kështu që raporti midis Angpt-2 dhe Angpt-1 luan rol bazë në stabilitetin vaskular. Varësisht se cili nga këta peptide është më i shprehur do të sjellë stabilizimin (Angpt-1) ose destabilizimin (Angpt-2) e enëve të gjakut. Raporti i lartë Angpt-2/Angpt-1 shkakton destabilizimin e enëve të gjakut, gjë që paraqet parakusht për neovaskularizim ose regresion të enëve ekzistuese. Prania e VEGF gjatë këtij destabilizimi përcakton fatin e enëve të destabilizuara¹⁴. Nëse VEGF është i pranishëm do të vijë deri tek krijimi i enëve të reja të gjakut (angiogjeneza) ndërsa kur mungon atëherë do të vijë deri tek zhbërja e enëve ekzistuese të gjakut (angiolizës). Rast tipik i paraqitjes së angiopoietinave dhe VEGF në këtë raport (Fig. 3) paraqet krijimi, zhvillimi dhe zhbërja e trupit të verdhë gjatë ciklit seksual⁵.

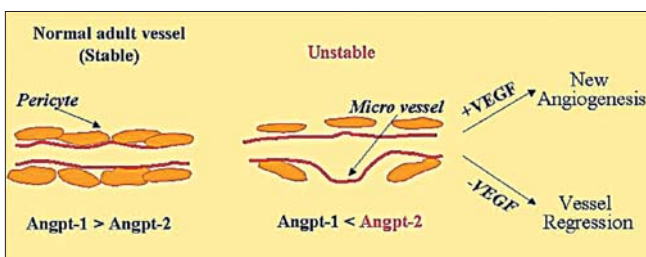

Figura 3. Koncepti i angiogjenezës; roli i angiopoietinave dhe VEGF.

Diskutimi i përgjithshëm dhe përfundimet

Vezerja paraqet një objekt unikal për të hulumtuar proceset fiziologjike të rregullimit të angiogjenezës gjatë rritjes, funksionimit dhe zhbërjes së indeve normale të organizmave të rritur. Vitet e fundit shumë herë është vërtetuar se gjatë ciklit seksual përveç faktorëve endokrinë edhe faktorët lokalë të rritjes, pra faktorët

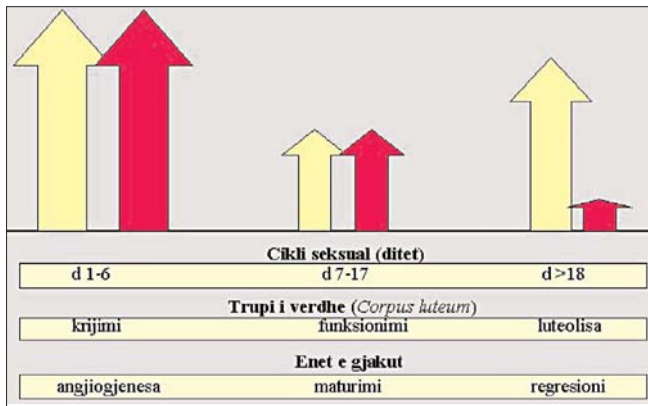

Figura 4. Paraqitja skematike e shfaqjes së faktorëve angjio-gjenikë: VEGF (me ngjyrë të kuqe) dhe Angpt-2/Angpt-1 (me ngjyrë të verdhë) në trupin e verdhë tek gjedhi gjatë ciklit seksual (periudha e ciklit seksual 21 ditë).

me veprim autokrin/parakrin, luajnë një rol shumë të rëndësishëm.

Rezultatet e hulumtimeve për anëtarët e familjes VEGF dhe angiopoietinave në trupin e verdhë gjatë ciklit seksual (Fig. 4), sugjerojnë një rol të rëndësishëm të këtyre sistemeve veçanërisht gjatë fazës së rritjes përfundimtare të folikulave dhe formimit të trupit të verdhë, respektivisht në fazën e angiogjenezës⁵. Së fundi, hulumtimet e angiopoietinave dhe ndërlikdhja e tyre vepruese me VEGF kanë treguar rëndësinë e tyre si në procesin e angiogjenezës ashtu edhe në atë të angi-lizës (zhbërjes së enëve të gjakut).

Zhvillimi i pamjaftueshëm vaskular gjatë folikulog-jenezës e veçanërisht gjatë formimit të trupit të verdhë,

i cili pothuaj është i kushtëzuar tërësisht nga faktorët lokalë të rritjes, konsiderohet si njëra nga arsyt krye-sore të mosfunksionimit të vezores gjatë ciklit seksual dhe gjatë shtatzanisë. Kjo fushë e hulumtimeve kon-siderohet shumë e rëndësishme nga fakti se pam-jaftueshmëria luteale gjatë fazës fillestare të shtat-zanisë, e shoqëruar me rrezikun e dështimit të embrion-it mund të jetë rezultat i vaskularizimit të pamjaft-ueshëm që kushtëzon prodhimin e pamjaftueshëm të progjesteronit, si hormon vendimtar për mbarëvajtjen e shtatzanisë.

Duke pasur parasysh faktin se mekanizmat e angiog-jenezës si në rastet patologjike ashtu edhe në ato fiziologjike janë të njëjtë, hulumtimi i angiogjenezës në vezore tek shtazët e ndryshme paraqet një model shumë të përshtatshëm në rrugën shumë të vështirë të sqarimit të plotë të mekanizmave përgjegjës në pro-cesin e angiogjenezës. Sqarimi i mekanizmave të an-gjiogjenezës fiziologjike në modele nga bota e shtazëve mbetet një armë shumë e rëndësishme në luftën kun-dër kancerit. Kjo jep shpresë se këto të dhëna mund të shërbejnë në krijimin e strategjive të reja që do të kon-tribuonin në luftën jo vetëm kundër kancerit të vezores si problem i madh në mjekësinë humane, por edhe kundër llojeve të tjera të sëmundjeve malinje.

Dr. Bajram Berisha

Lehrstuhl für Physiologie,

TUM Weihenstephaner Berg 3

85354 Freising-Weihenstephan, Deutschland

Tel.: +49 (0) 8161-71 3510; Fax: +49 (0) 8161-71 4204

E-mail berisha@wzw.tum.de

BIBLIOGRAFI

1. Hanahan D. *Signaling vascular morphogenesis and maintenance*. Science 1997; 277: 48-50.
2. Ferrara N. *Role of vascular endothelial growth factor in regulation of physiological angiogenesis*. Am. J. Physiol. Cell Physiol. 2001; 280:C1358-C1366.
3. Abulafia O., Sherer D.M. *Angiogenesis of the ovary*. Am. J. Obstet. Gynecol. 2000; 182:240-246.
4. Reynolds L.P., Redmer D.A. *Expression of the angiogenic factors, basic fibroblast growth factor and vascular endothelial growth factor, in the ovary*. J. Anim. Sci. 1998; 76: 1671-1681.
5. Berisha B., Schams D. *Ovarian function in ruminants*. Domest Anim Endocrinol. 2005; 29:305-317.
6. Ferrara N., Davis-Smyth T. *The biology of vascular endothelial growth factor*. Endocr. Rev. 1997; 18: 4-25.
7. Geva E., Jaffe R.B. *Role of vascular endothelial growth factor in ovarian physiology and pathology*. Fertil Steril. 2000;74(3):429-38.
8. Marme D. *Tumor angiogenesis: new approaches to cancer therapy*. Onkologie. 2001; Suppl 1:1-5.
9. Zhang Z.G., Zhang L., Jiang Q., Zhang R., Davies K., Powers C.,

Bruggen N., Chopp M. *VEGF enhances angiogenesis and promotes blood-brain barrier leakage in the ischemic brain*. J Clin Invest. 2000;106(7):829-38.

10. Dulak J., Zagorska A., Wegiel B., Loboda A., Jozkowicz A. *New strategies for cardiovascular gene therapy: regulatable pre-emptive expression of pro-angiogenic and antioxidant genes*. Cell Biochem Biophys. 2006;44(1):31-42.

11. Sepp-Lorenzino L., Pan B.S. *Angiogenesis-research frontiers. A basic science conference of the New York Academy of Medicine*. Expert Opin Investig Drugs. 2000 Apr;9(4):929-35.

12. Augustin H.G. *Antiangiogenic tumour therapy: will it work?* Trends in Pharmacological Sciences 1998; 19:216-222.

13. Wood J.M. *Inhibition of vascular endothelial growth factor (VEGF) as a novel approach for cancer therapy*. Medicina (B Aires). 2000;60 Suppl 2:41-7.

14. Goede V., Schmidt T., Kimmina S., Kozian D., Augustin H.G. *Analysis of blood vessel maturation processes during cyclic ovarian angiogenesis*. Laboratory Invest 1998; 78:1385-1394.

15. Fraser H.M., Lunn S.F. *Regulation and manipulation of angioge-*

nesis in the primate corpus luteum. *Reproduction* 2001; 121:355-362.

16. Fortune J.E. *Ovarian follicular growth and development in mammals*. Biol Repr 1994; 50:225-232.

17. Berisha B., Pfaffl M.W., Schams D. *Expression of estrogen and progesterone receptors in the bovine ovary during estrous cycle and pregnancy*. *Endocrine* 2002;17:207-14.

18. Berisha B., Schams D., Kosmann M., Amselgruber W., Einspanier R. *Expression and localisation of vascular endothelial growth factor (VEGF) and basic fibroblast growth factor (FGF2) during final growth of bovine ovarian follicles*. *Journal of Endocrinology* 2000;167:371-382.

19. Maisonpierre P.C., Suri C., Jones P.F., Bartunkova S., Wiegand S.J., Radziejewski C., Compton D., McClain J., Aldrich T.H., Papadopoulos N., Daly T.J., Davis S., Sato T.N., Yancopoulos G.D. *Angiopoietin-2, a natural antagonist for Tie2 that disrupts in vivo angiogenesis*. *Science*. 1997;277(5322):55-60.

20. Reynolds L.P., Grazul-Bilska A.T., Killilea S.D., Redmer D.A. *Mitogenic factors of corpora lutea*. *Prog Growth Factor Res* 1994; 5:159-175.

21. Neulen J., Raczek S., Pogorzelski M., Grunwald K., Yeo T.K., Dvorak H.F., Weich H.A., Breckwoldt M. *Secretion of vascular endothelial growth factor/vascular permeability factor from human luteinized granulosa cells is human chorionic gonadotrophin dependent*. *Mol Hum Reprod*. 1998;4:203-6.

22. Reynolds L.P. *Utero-ovarian interactions during early pregnancy: role of conceptus-induced vasodilation*. *J Anim Sci* 1986; 62:47-61.

23. Schams D., Berisha B. *Regulation of corpus luteum function in cattle - an overview*. *Reprod Domest Anim*. 2004; 39:241-51.

24. Breckwoldt M., Beier H.M., Neumann F., Bräuer H. *Altersbedingte Veränderungen der endokrinen Funktionen*; in Breckwoldt M., Beier H.M., Neumann F., Bräuer H.: *Exempla endocrinologica*. München, Medical Services, 1995, vol 3, pp 8-13.

25. Berisha B. *Angiogenic factors in the bovine ovary*. Dissertation, Technische Universitaet Muenchen. Muenchen: Herbert Utz Verlag; 2001: 1-89.

26. Garrido C., Saule S., Gospodarowicz D. *Transcriptional regulation of vascular endothelial growth factor gene expression in ovarian bovine granulosa cells*. *Growth Factors* 1993; 8:109-117.

27. Hazzard T.M., Christenson L.K., Stouffer R.L. *Changes in expression of vascular endothelial growth factor and angiopoietin-1 and -2 in the macaque corpus luteum during the menstrual cycle*. *Mol Hum Reprod*. 2000; 6(11):993-8.

28. Berisha B., Schams D., Kosmann M., Amselgruber W., Einspanier R. *Expression and tissue concentration of vascular endothelial growth factor, its receptors and localization in the bovine corpus luteum during estrous cycle and pregnancy*. *Biology of Reproduction* 2000; 63:1106-1114.

29. Phillips H.S., Hains J., Leung D.W., Ferrara N. *Vascular endothelial growth factor is expressed in rat corpus luteum*. *Endocrinol* 1990; 127:965-967.

30. Redmer D.A., Dai Y., Li J., Charnok-Jones D.S., Smith S.K., Reynolds L.P., Moor R.M. *Characterization and expression of vascular endothelial growth factor (VEGF) in the ovine corpus luteum*. *J Reprod Fertil* 1996; 108:157-165.

31. Ravindranath N., Little-Ihrig L., Phillips H.S., Ferrara N., Zeleznik A.J. *Vascular endothelial growth factor messenger ribonucleic acid expression in the primate ovary*. *Endocrinol*. 1992; 131:254-260.

32. Yamamoto S., Konishi I., Tsuruta Y., Nanbu K., Mandai M., Kuroda H., Matsushita K., Hamid A.A., Yura Y., Mori T. *Expression of vascular endothelial growth factor (VEGF) during folliculogenesis and corpus luteum formation in the human ovary*. *Gynecology and Endocrinology* 1997; 11:371-381.

33. Endo T., Kitajima Y., Nishikawa A., Manase K., Shibuya M., Kudo R. *Cyclic changes in expression of mRNA of vascular endothelial growth factor, its receptors Flt-1 and KDR/Fik-1, and Ets-1 in human corpora lutea*. *Fertil. Steril*. 2001;76(4):762-8.

34. Tanaka J., Acosta T.J., Berisha B., Tetsuka M., Matsui M., Kobayashi S., Schams D., Miyamoto A. *Relative changes in mRNA expression of angiopoietins and receptors tie in bovine corpus luteum during estrous cycle and PGF2a-induced luteolysis: a possible mechanism for the initiation of luteal regression*. *J Reprod. Dev*. 50: 619-626 (2004).

SHKENCETARET NE KRIZE NGA MUNGESA E FONDEVE

Problemi që më tepër çon në krizë prodhimtarinë e shkencëtarëve është mungesa e fondeve dhe jo nga pamundësia për shfrytëzimin e literaturës shkencore, librave e revistave pa pagesë.

Këtë hipotezë e mbështet një studim i kryer me pjesëmarrjen e 883 shkencëtarëve biomjekë europianë dhe amerikanë të kryer nga Publishing Research Consortium.

Nga përfundimet e studimit del në pah se ajo që i pengon më shumë shkencëtarët dhe studiuesit të hedhin e të zhvillojnë idetë e reja, projekte kërkimore apo të mbajnë e krijojnë një grup pune të kualifikuar është pikërisht

vështirësia për të gjetur e përdorur fonde financiare.

Shfrytëzimi i revistave dhe librave në internet (me apo pa pagesë) është një faktor që ndihmon shumë por fondet janë pengesa kryesore.

*Publishing
Research
Consortium*

Me rritjen shumë të shpejtë të vëllimit të të dhënave, rritet edhe nevoja për përpunimin sa më të shpejtë dhe efikas të tyre. Data Mining ofron në këtë rast instrumenta të fuqishëm për gjetjen e dijes në to – dije kjo e cila mund të përdoret më vonë në proceset e vendimmarrjes. Në këtë artikull është përshkruar në mënyrë sipërfaqësore Data Mining dhe rëndësia e përdorimit të algoritmeve të ndryshëm kur kryhet përpunimi automatik i të dhënave.

Hyrje

Sot, sasi të mëdha të dhënash komplekse janë të memorizuara në shumë baza të të dhënave (p.sh. në astronomi, mjekësi, shëndetësi, biologji, në banka dhe ente të ndryshme financiare). Të gjitha këto të dhëna mund të përmbajnë dije të çmueshme po qe se shfrytëzohen sa e si duhet. Mirëpo, përpunimi manual i tërë këtyre të dhënave është pothuaj i pamundshëm.

Përderisa ekonomia e ndërmarrjes, ekonomia kombëtare si dhe shkenca të tjera sociale-ekonomike përqendrohen kryesisht në faktorët klasikë të prodhimit, kapitalin dhe punën, shkencës së informatikës i besohet përgjegjësia për faktorin tjetër shumë të rëndësishëm – *informatën*, d.m.th. për kapitalin kryesor në një shoqëri moderne, si dhe për përpunimin e saj në mënyrë të automatizuar. Informata fitohet kur të dhënat e tubuara vendosen në një kontekst të posaçëm (shih figurën 1). Kur informata të kombinohet në një rrjet kompleks informatash të tjera të ndryshme, nga ato mund të nxirret dija. E ashtuquajtura “shtylla e dijes” qartëson këtë lidhje më së miri.

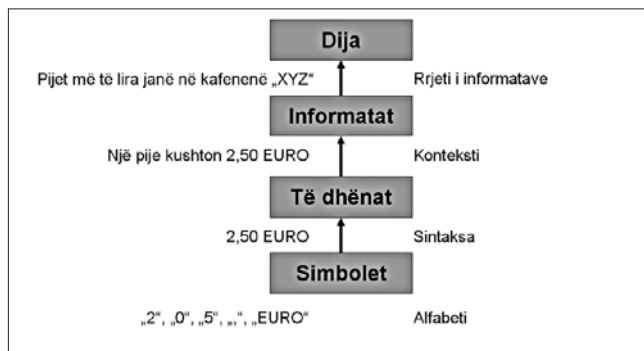

Figura 1. Shtylla e dijes

Rëndësia e nxjerrjes së dijes nga të dhënat

Përparësi e informatave është se ato nuk harxhohen, mund të shumohen dhe barten shumë lehtë. Paradoksale është që ato mund të vlerësohen vetëm pas shfrytëzimit të tyre. Si kapital i çmueshëm, të dhënat e tubuara gjatë viteve, mund të shpëtojnë edhe jetët e njerëzve. Mirëpo, edhe mosshfrytëzimi i këtij kapitali (pra i informatave, respektivisht i dijes) mund të jetë shumë i dëmshëm. Shembulli në vijim ilustron këtë më së miri: në vitin 2005 Instituti shkencor i AOK-së (Allgemeine Ortskrankenkasse) në Gjermani botoi një raport mbi të ashtuquajturat efekte të padëshiruara pas dhënies së barnave mjekësore pacientëve në spitale¹³. Sipas këtij raporti, në bazë të dhënies së gabuar të medikamenteve nëpër spitalet gjermane në vitin 2003 janë regjistruar 57.000 raste vdekje. Prej këtyre, rreth 49% (28.000) do të mund të evitoheshin. Sipas një prognoze të bërë për vitin 2001, është llogaritur se në mungesë të të dhënave të duhura në momente të duhura rreth 520.000 qëndrime në spitale nuk ishin të domosdoshme, me ç'rast janë shpenzuar pa nevojë rreth 899 milionë euro.

Nga ky shembull mund të shihet se përpunimi dhe shfrytëzimi i dijes mund të kursejë jo vetëm jetën e njeriut, por, edhe shuma të mëdha parash. Shembuj të tjerë mund të gjinden edhe në lëmi të tjera shkencore dhe ekonomike.

Data Mining

Kur është fjala për gjetjen e lidhjeve të mundshme (dijes) në baza të mëdha të dhënash të tubuara gjatë një periudhe të caktuar kohore, Data Mining është vegla më e fuqishme që do të mund të ndihmonte në këtë drejtim. Data Mining (në përkthim të lirë: mihje, gërmim i të dhënave) është shkenca e cila merret me hulumtimin dhe nxjerrjen e dijes nga baza të mëdha të dhënash në mënyrë gjysëm-automatike. Kjo dije duhet të jetë e saktë, në kuptimin statistik të saj, të jetë e panjohur deri tani dhe të jetë potencialisht e vlefshme për t'u shfrytëzuar në të ardhmen⁴. Në ndryshim nga metodat klasike ku për të marrë rezultate të kënaqshme, duhet të parashtrahet paraprakisht kërkesa në gjuhën e sistemit kompjuterik ku ndodhen të dhënat (p.sh. me anë të urdhrave në SQL), Data Mining ofron përgjigjen, pa e njohur pyetjen paraprakisht. Edhe pse mund të tingëllojë si diçka magjike, Data Mining nuk është asgjë tjetër pos një gërshetim i shkencës së statistikës, teknikës moderne të bazave të të dhënave dhe inteligjencës artificiale.

Tiparet e një objekti

Të dhënat zakonisht janë shumë komplekse dhe përbëhen nga një numër objektësh. Që këta objekte të mund të dallohen nga njëri-tjetri (p.sh. për klasifikimin e tyre), duhet që të përcaktohen, respektivisht të zgjidhen veti apo tipare të tyre të posaçme. Në figurën 2 mund të vërehet përcaktimi i tipareve të një objekti të thjeshtë nga një ilustrim grafik i tij, si dhe transformimi i këtyre tipareve në hapësirë vektoriale (në këtë rast në një hapësirë 5-dimensionale).

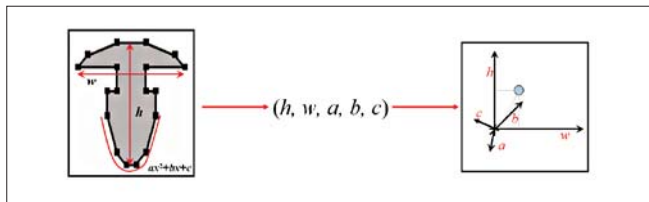

Figura 2. Tiparet e një objekti (a) dhe pozita e tij në hapësirën 5 dimensionale (b)²

Kur të jetë kryer transformimi i të gjithë objekteve në një hapësirë vektoriale shumëdimensionale, atëherë është shumë lehtë të llogaritet ngjashmëria e objekteve: dy objekte janë të ngjashëm me njëri-tjetrin, nëse largësia e tyre në hapësirën vektoriale është e vogël dhe anasjelltas; dy objekte nuk janë të ngjashëm me

njëri-tjetrin, kur largësia midis tyre në hapësirën vektoriale është e madhe (shih figurën 3).

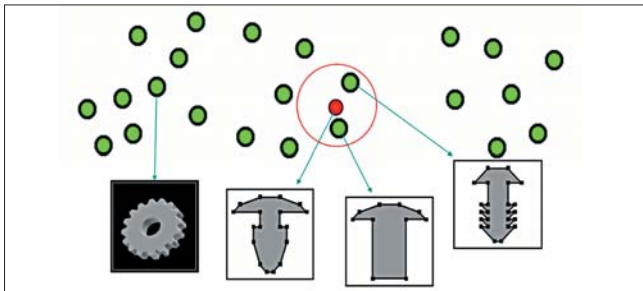

Figura 3. Ngjashmëria e objekteve në hapësirën dy dimensionale²

Metodat e Data Mining

Me metodat e Data Mining mund të identifikojmë mostra të ndryshme në të dhëna, të cilat mund të shërbejnë si bazë në proceset e vendimmarrjes në të ardhmen.

Metodat kryesore të Data Mining janë:

- *clustering* (grupëzimi) – grupimi i objekteve sipas tipareve të tyre
- *association rules* (rregullat e asociacionit) – gjetja e raporteve të ndryshme ndërmjet objekteve
- *classification* (klasifikimi) – klasifikimi i objekteve në klasa të ndryshme – por të njohura paraprakisht

Clustering

Qëllimi i grupëzimit (*clustering*) është të bëjë ndarjen e objekteve në nëngrupe të ndryshme në mënyrë që objektet brenda një grupi të jenë sa më të ngjashëm me njëri-tjetrin dhe të ketë një jo-ngjashmëri sa më të madhe ndaj objekteve në grupet e tjera. Në figurën 4 shihet se objektet dydimensionale A, B, C, D, E dhe F të grupuara në *Cluster 1* janë të ngjashëm me njëri-tjetrin. Mirëpo, jo të ngjashëm me objektet e tjerë në *Cluster 2* dhe *Cluster 3*.

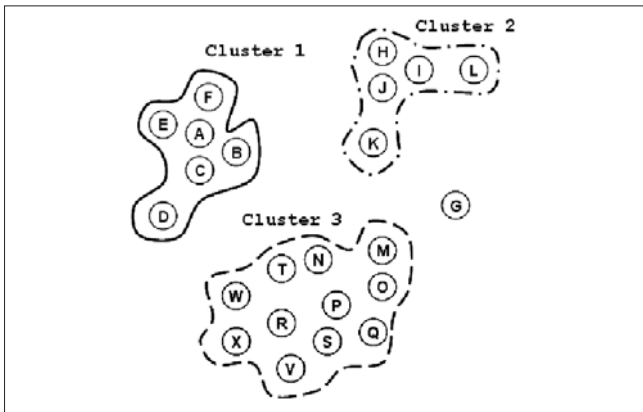

Figura 4. Grupëzimi (*clustering*)

Grupëzimi mund të përdoret në lëmi të ndryshme shkencore. Në figurën 5 është paraqitur një shembull i ndërtimit të hartave tematike nga fotografitë satelitore.

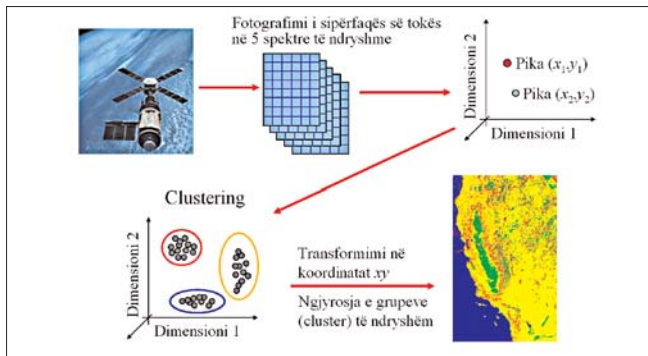

Figura 5. Grupëzimi në hartografi (Ester, Sander³)

Shembuj të tjerë mund të jenë bankat dhe institucionet e tjera financiare, sigurimet etj. Këta institucione janë të interesuar që të dinë më shumë për klientët e tyre, për sjelljet dhe parapëlqimet e tyre, që të mund t'u ofrojnë atyre produkte sa më të përshtatshme dhe tërheqëse.

Classification

Edhe metoda e klasifikimit (*classification*) merret me ndarjen e objekteve në grupe apo klasa të ndryshme. Mirëpo, në dallim nga grupëzimi, ku klasat nuk dihen paraprakisht, tek klasifikimi këto klasa dihen dhe janë të përcaktuara qysh më parë. Detyra e klasifikatorit (algoritmit që përdoret për klasifikimin e objekteve), është që në bazë të tipareve të ndryshme të objekteve të bëjë grupimin e tyre në klasat ekzistuese. Në figurën 6 është paraqitur një klasifikator shumë i thjeshtë, i cili grupon klientët e një sigurimi veturash. Bazuar në të dhënat e tubuara në të kaluarën mund të llogaritet se në cilën kategori do të duhej klasifikuar një klient i ri. Në këtë mënyrë mund të llogaritet edhe çmimi i sigurimit për grupe të ndryshme moshash.

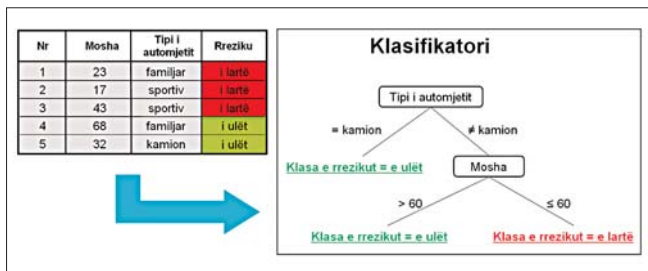

Figura 6. Klasifikatori (Ester, Sander³)

Association rules

Rregullat e asociacionit përdoren zakonisht për të analizuar se cilat produkte blihen më së shpeshti së bashku. Për shembull, nga të dhënat e tubuara nga pagesat në arkat e një vetëshërbimi mund të llogaritet se në të shumtën e rasteve kur blihet miell dhe vezë, blihet po ashtu edhe gjalpë. Me këto informata krijohen rregullat e asociacionit, të cilat mund të përdoren më vonë për renditjen e vitrinave të vetëshërbimit (p.sh., mielli, vezët dhe gjalpi të vendosen pranë njëri-tjetrit që blerësi të mund ti gjejë ato më shpejt). Shembull tjetër mund të jetë tërheqja e konsumatorëve për të blerë një artikull duke liruar një artikull tjetër. Për shembull: nëse në 70% të rasteve kur është blerë artikulli A, është llogaritur se është blerë po ashtu edhe artikulli B, atëherë mund të bëhet lirimi i artikullit A, me qëllim që të bëhet shitja e artikullit të shtrenjtuar B. Pra, blerësi "mashtrohet" në këtë rast nga lirimi i një artikulli, pa e ditur se qëllimi është shitja e artikullit tjetër të shtrenjtuar.

Përmbledhje

Duke përdorur metodat e Data Mining, mund të bëhen parashikime për rrjedhën e mundshme të zhvillimeve ekonomike në të ardhmen, mund të arrihet klasifikimi optimal i konsumatorëve me qëllim që t'u ofrohet këtyre në mënyrën më optimale produkti që dëshirojnë etj. Mirëpo, jo vetëm në ekonomi por, edhe në lëmi të ndryshme të përditshmërisë vërehet një ngritje shumë e madhe e kërkesave për Data Mining. Sidomos ente të ndryshme shtetërore dhe shërbimet sekrete përdorin shpesh teknikat e Data Mining për përcjelljen e personave të ndryshëm, p.sh. me qëllim mbrojtje nga sulmet e mundshme terroriste. Në shumë vende të botës (edhe në shtetet demokratike perëndimore), pothuaj në mënyrë të vazhdueshme bëhet përgjimi i telefonatave, dërgesave elektronike përmes internetit si dhe i porositve përmes telefonave mobilë (SMS). Nga kombinimi i këtyre të dhënave, p.sh. çka kemi blerë, kur dhe në cilën shitore, cilat faqe në internet i kemi vizituar, ku kemi udhëtuar ditët e fundit, në cilin restaurant kemi drekuar etj., mund të krijohen profile shumë të sakta mbi secilin person. Mirëpo, jo vetëm shërbimet shtetërore mund të përdorin metodat moderne të përpunimit të të dhënave. Rasti i fundit i bërë publik është ai i gazetës amerikane *Chicago Tribune*¹², ku duke përdorur metodat legale të Data Mining, arriti të zbulojë

identitetin e mbi 2653 agjentëve të shërbimit sekret amerikan CIA, firma kamuflazhi dhe rreth 24 qendra sekrete të këtij shërbimi.

Sidoqoftë, përdorimin më të madh Data Mining e ka në ekonomi dhe shkencë ku edhe ndodhen sasi të mëdha të dhënash, të dhëna këto që rriten përafërsisht 90% në vit. Përderisa vetëm 7-10% e tyre përdoret në të vërtetë, dija që ndodhet e fshehur në këto të dhëna është një kapital pothuaj i pashfrytëzuar. Për shembull, në ekonomi: duke analizuar profilet e një konsumatori nga e kaluara, pra, cilat produkte ai i ka blerë më parë, në çfarë kohe dhe në çfarë kombinimi, Data Mining na

mundëson të parashikojmë se çka do të blejë ky konsumator në të ardhmen. Në këtë mënyrë, edhe ofertat për produkte të ndryshme mund të përgatitën më mirë.

Data Mining është një shkencë e re, e cila është duke u bërë gjithnjë e më e nevojshme në shoqërinë moderne. Përshkrimi i mirëfilltë i kësaj shkence sigurisht që do të kapërcente kornizën e këtij artikulli. Në këtë artikull është bërë vetëm një hyrje e përgjithshme mbi Data Mining, pa u futur në detaje të tjera.

Dr. Eshref Januzaj

Software Systems Engineering

Braunschweig University of Technology (Germany)

E-mail: januzaj@dbis.informatik.uni-muenchen.de

BIBLIOGRAFI

1. Agrawal R., & Srikant R. (1994). Fast algorithms for mining association rules in large databases, *Proc. 20th Int. Conf. Very Large Data Bases, VLDB*, 1994, pp. 487-499
2. Böhm C. (2004). Vorlesung Knowledge Discovery in Databases im WS 2004/05. *Database and Information Systems*, University of Munich
3. Ester M., Sander J (2000). *Knowledge Discovery in Databases: Techniken und Anwendungen*, ISBN: 3540673288, Springer Verlag, September 2000
4. Fayyad U.M., Piatetsky-Shapiro G., & Smyth P.P. (1996). Knowledge Discovery and Data Mining: Toward a Unifying Framework. *Proceedings of KDD'96*, 1996
5. Han J., & Kamber M. (2000). *Data Mining: Concepts and Techniques*, Morgan Kaufmann Publishers, 2000
6. Hanisch R. J. (2000). Distributed Data Systems and Services for Astronomy and the Space Sciences, in *ASP Conference Series*, Vol. 216, Astronomical Data Analysis Software and Systems IX, eds. N. Manset, C. Veillet, D. Crabtree (San Francisco: ASP) 2000

7. Januzaj E., Kriegel H.-P., & Pfeifle M. (2004). Scalable Density-Based Distributed Clustering, *Proc. 8th European Conf. on Principles and Practice of Knowledge Discovery in Databases (PKDD'04)*, Pisa, Italy, 2004, in: Lectures Notes in Computer Science, Springer, Vol. 3202, 2004, pp. 231-244.
8. Januzaj E., Kriegel H.-P., & Pfeifle M. (2004) A Quality Measure for Distributed Clustering, *Proc. IASTED Int. Conf. on Databases and Applications (DBA 2004)*, Innsbruck, Austria, 2004.
9. Kalakota R., & Robinson M. (2003). From e-Business to Services: Why and Why Now? Retrieved September 15, 2005, from <http://www.awprofessional.com/articles/article.asp?p=99978&rl=1>
10. Kargupta H., & Chan P. (editors) (2000). *Advances in Distributed and Parallel Knowledge Discovery*, AAAI/MIT Press, 2000
11. Kilov H. (2002). *Business Models – A Guide for Business and IT*, Prentice-Hall PTR, 2002
12. Gazeta *Chicago Tribune*, Mars 2006. <http://www.chicagotribune.com/news/nationworld/chi-060311data-story.1.6943621.story?coll=chi-news-hed&ctrack=1&csset=true>
13. Wissenschaftliches Institut der AOK (WIdO), 2005

TELESKOPI HUBBLE “KAP” NJE KUAZAR TE PESFISHTE

Teleskopi hapësinor Hubble kapi këto ditë një imazh të një kuazari falë një sistemi të pesfishtë lentes gravitacionale.

Në këtë rast rolin e lenteve e luajti një grup (*cluster*) galaktikash, një sistem pra i pajisur me një energji shumë të madhe rëndese i aftë të luajë rolin e një lenteje gjigante për dritën e lëshuar nga kuazari dhe ta projektojë në largësi tepër të mëdha.

Edhe pse nuk është rasti i

parë i një lenteje të shumëfishtë gravitacionale, ajo që vëzhgoi teleskopi Hubble është rasti i parë ku rolin e lenteve e luan një grumbull galaktikash.

Ky grup galaktikash quhet SDSS J1004+4112 dhe u zbulua gjatë *Sloan Digital Sky Survey*. Bëhet fjalë për një nga grupet (*cluster*) më të largët të njohur deri tani (rreth shtatë mijë milionë vjet drite).

ESA

(The European Space Agency)

Emri etnik shqiptar

Përhapja dhe përgjithësimi i tij në shekullin e XVIII-të

The Ethnic Name Albanian

Its Diffusion and Generalization During the 18th Century

*Këte ... oh Shqipëtar i dashun, e shkrova jo për zotini
tande, qi di ma fort se unaj vetë për vetëhe...*

(F. M. da Lecce 1702)

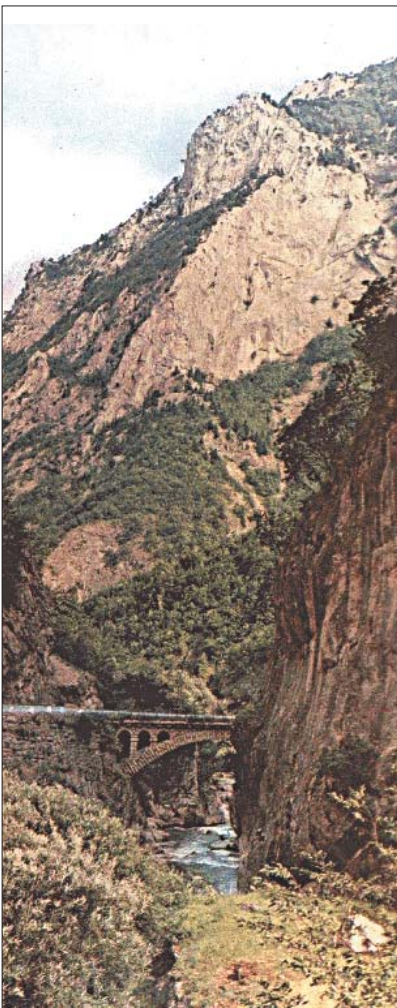
Studimi i emrit etnik shqiptar, sikurse edhe ai i etnikëve të tjerë, me të cilët janë emërtuar shqiptarët në rrjedhë të kohës, ngërthen disa pamje, që mund të hetohen bashkë ose ndaras. Duke ecur në hullinë e traditës albanologjike, por edhe sipas dëshirës, vullnetit dhe mundësive vetjake, njëri apo tjetri studiues mund të ndërmarrë sipas rastit: a) një punim sintezë mbi gjendjen e studimeve të kryera deri më sot lidhur me këtë etnonim, duke përfshirë në të edhe qerthullin e çështjeve ende të diskutueshme e që mbeten për t'u shqyrtuar e argumentuar bindshëm në të ardhmen; b) një pasqyrë të kërtimeve të mirëfillta dokumentare apo të hulumtimeve arkivore që kanë të bëjnë kryesisht me fillimet e përdorimit të këtij emri, si apelativ i thjeshtë dhe/ose si emër etnik (= etnonim), si edhe me përhapjen e përgjithësimin e tij në kohë dhe hapësirë ndër vetë bartësit e tij ose në popujt fqinjë; c) një shqyrtim gjuhësor të fjalës, me synimin që të trajtojë dhe zgjidhë çështje me karakter të mirëfilltë diakronik e etimologjik, si p.sh. vendin e këtij etnonimi në çerdhen leksikore përkatëse, khs.: (flas) *shqip*, (gjuhë) *shqipe*, *Shqipëri*, *shqipëroj* etj.; mënyrën e përfuturit, kuptimin parësor të tij dhe/ose të bazës rrënjore prej së cilës mund dhe duhet të jetë përfutur; ose d) një studim lidhur me historinë e jashtme dhe të brendshme të fjalës, gjithsesi sa kohë që është e mundur të ndiqet kjo në kohë dhe hapësirë, me një fjalë, në rastin konkret,

një studim me karakter etnolinguistik, vështruar ky në kuadrin e shndërrimeve sociale-kulturore që ka përjetuar etnosi shqiptar në shekuj.

Ai studiues që merr përsipër një shqyrtim ballor të etnonimit në fjalë në të gjitha këto pamje, padyshim që ka marrë parasysh se studimi i tij do të përfundojë dikur në një monografi të plotë. E ndërmarrje të tilla nuk janë kursyer. Sigurisht që në këtë punim – që po e paraqesim më të përmbledhur për lexuesit e revistës së institutit Alb-Shkenca – nuk mëtojmë aspak një studim të atyre përmasave, në kuptimin që të shtjellojmë në detaj gjithçka që lidhet (pa)ndërmjetshëm me këtë emër etnik. Megjithatë do të përpiqemi: a) të bëjmë një paraqitje të thukët të arritjeve kryesore në të katër pamjet e mundshme të studimit; b) të plotësojmë analet e dokumentacionit historik të këtij etnonimi me të dhëna të reja që kemi mundur të qëmtojmë nga leximi i disa materialeve dorëshkrimore të shek. XVIII-të e që ndërkohë kanë parë vetëm pjesërisht dritën e botimit; dhe c) së fundi, të pjesëmarrim në debatin albanologjik për ndonjë problem ende të diskutueshëm lidhur me fillimet e përdorimit e me përhapjen dhe përgjithësimin e këtij etnonimi ndër vetë bartësit e tij.

1. Tipare të përbashkëta dhe dalluese në studimet e derisotme

Kjo pikë lidhet drejtpërdrejt me pamjen e parë të studimit që cituam më lart, pikërisht me përpjekjen për të përcjellë në formë të sintetizuar gjendjen e studimeve të derisotme për temën në shqyrtim. Si e tillë ajo parakupton në radhë të parë një lexim kritik dhe shterues të të gjithë literaturës shkencore (por edhe të asaj me karakter divulgativ), që është shkruar e shkruhet ende sot për emrin tonë etnik, i vështruar ky më vete ose në bashkëvajtje me etnonime simotra (dikur) me përdorim të barasvlershëm. Këtë premisë metodike, që ruan vlerë aksiomatike për çdo studim të mirëfilltë shkencor, për fat të keq nuk kemi mundur ta ndjekim me konsekuencë, madje mund të themi gojëplot se vështirë që dikush do të mund ta realizojë dikur në mënyrë shteruese në një periudhë relativisht të shkurtër. Arsyeja e vetme është numri i madh i shkrimeve të kësaj natyre, sidomos i atyre të botuar në

shtypin periodik të kohës përgjatë periudhës së Rilindjes Kombëtare si edhe të asaj midis dy luftërave. Numri i artikujve mund dhe duhet të jetë aq i madh, sa që përbën vërtet problem, organizimi i punës dhe i vetë kohës më se të nevojshme për t'i gjurmuar, gjetur dhe shqyrtuar ata me sy kritik.

Duke dashur ta vlerësojmë pozitivisht këtë rrethanë, shtojmë se numri i lartë i botimeve duhet të merret të paktën si një ndër treguesit i interesit që kanë ngjallur emrat etnikë ndër studiuesit e shqipes dhe eruditët e kulturës shqiptare në përgjithësi. Sidoqoftë, në rast se do të karakterizojmë ndonjë përbashkësi në ato shkrime dhe materiale që kemi mundur t'i shtiem në dorë, mund të mëtojmë fillimisht, se: a) etnonimi shqiptar është trajtuar kurdoherë në bashkëvajtje me kompleksin etnonimik: (tosk.) *arbëresh*, *arbëror*, *arbër* ~ (geg.) *arbënesh*, *arbënu(e)r*, ~ *arbën* [= *arbën/r(-)*].

Për të ilustruar këtë tipar të përbashkët po mjaftohemi të përcjellim këtu njërin ndër vëzhgimet e para me pretendim shkencor rreth këtij etnonimi që datohet aty nga mesi i gjysmës së dytë të shek. XVIII dhe bart firmën e historianit Johann Thunmann. Në punimin e tij monografik *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen* (1774), Thunmann-i na njeh me dy emrat etnikë të shqiptarëve që njiheshin dhe ishin në përdorim atëkohë, pikërisht me etnonimet *arbër/n* (= <Albaner>) dhe *shqiptar* (= <Skipatar>). Për to ai shkruan si vijon:

“Por vetë populli e shpërfill këtë emër [= arbën/r(-) – B.D.] dhe nuk do që të emërtohet me të. (f. 241) ... Vetë arbërit vetëquhen skipatar [= shqipëtar – B.D.], por ata nuk dinë gjë rreth origjinës së këtij emërtimi.” (f. 241)

Një situatë e ngjashme, ku të dyja këto etnonime shqyrtohen paralelisht e me të njëjtin angazhim, karakterizon edhe ata pak studime që janë kryer deri aty nga gjysma e parë e shek. XIX-të, ndërsa më vonë, sidomos gjatë dhe pas periudhës së Rilindjes Kombëtare vërehet – si një tipar i dytë i studimeve – një farë dallimi në kahun e interesimit: b) po në kuadrin e kësaj bashkëlidhjeje, etnonimi *shqiptar*, në ato rase kur merret në analizë, shqyrtohet kryesisht në funksion të kompleksit etnonimik *arbën/r(-)*, rrallëherë u kushtohet të dyja etnonimeve i njëjti interes në hulumtim, ndërkohë që nuk mungojnë raste, ku mund të thuhet me plot gojën se etnonimi *shqiptar* shihet tamam me syrin e njerkes.

Pa dashur të tipizojmë këtë opsion të fundit, mund të themi se kjo ndërlidhni që ka karakterizuar dhe karak-

terizon studimin e etnonimit *shqiptar* ka mundësuar një orientim të hulumtimit lidhur me kohën, vendin, natyrën e përdorimit si edhe me mënyrën e përgjithësimit të etnonimit *shqiptar* ndër shqiptarë. Rezultatet kryesore – të cilat nuk janë të panjohura për shumëkënd – po i përmbledhim me një stil telegrafik si vijon:

Emri *shqiptar* si shënjesë etnik-gjuhësor është i përhapur si i tillë ndër pjesëtarët e bashkësisë gjuhësore që kanë shqipen gjuhë amtare e që jetojnë (sot kryesisht) në hapësirën e tyre etnike kompakte, e cila shtrihet në pjesën qendrore dhe perëndimore të Gadishullit Ballkanik. Ai përdoret vetëm prej tyre¹ për të identifikuar përkatësinë etnike në një popull të vetëm e për t'u dalluar si të tillë edhe nga pjesëtarët e popujve të tjerë fqinjë². Në bazë të dokumentimit shkrimor që kemi në dispozicion, emri *shqiptar* dëshmohet me këtë funksion, d.m.th. si emër etnik, qysh në fillimet e shek. XVIII, kur konkurrenca si i tillë kompleksin etnonimik *arbën/r(-)*. Këtë konkurrencë ai arrin ta ngadhënjë qoftë edhe pjesërisht aty nga mesi i gjysmës së dytë të atij shekulli dhe plotësisht në shekullin XIX-të gjatë periudhës së Rilindjes Kombëtare Shqiptare.

2. Dokumentimi i etnonimit *shqiptar* në shek. XVIII-të

Duke shqyrtuar materialin dokumentar dhe mundësitë e plotësimit të tij me të dhëna të reja kalojmë dashurpadashur në pamjen e dytë të studimit, që ka të bëjë kryesisht me gjurmimin e fillimeve të përdorimit të emrit *shqiptar* si etnonim, por edhe me përhapjen dhe përgjithësimin e tij në kohë dhe hapësirë nga vetë bartësit e tij.

Në analet e historisë së albanologjisë kemi të regjistruara sot për sot dy të dhëna të para dokumentare që datohen në shek. XVIII-të. Në to dëshmohet bindshëm se: a) në fillim të këtij shekulli etnonimi *shqiptar* ishte në përdorim, krahas shënjesës etnik *arbën/r(-)*, të paktën në zonën veriore të trojeve etnike-gjuhësore shqiptare. Këtë të dhënë e ndeshim në tekstin shqip të akteve të *Kuvendit të Arbënit* (1703), të botuara në Romë në vitin 1706, khs.:

“Para se të hinjënë Misionarët me rëfyem, të jenë saminuëm prej P[atër] Prefetit, ndo prej si, qi urdhënon Prefeti, a dinë mir giuhën e shqipëtarëvet; kinëse të jenë të zot me shetitunë ndëpër arë e bashtinë të Tinëzot tue rëfyem e tue predikuem. (f. 105)

b) Në gjysmën e dytë të shek. XVIII-të – siç e pamë më lart – Thunmann-i tëharrte në mendimin se bashkësia etnike shqipfolëse, të paktën ajo pjesë që gjëllinte në zonën jugore të këtij trualli, e dallonte ndërkohë për-

katësinë e saj etnike me etnonimin *shqiptar*, dhe nuk prante të emërtohej me shënjesin tjetër etnik: *arbën/r(-)*.

Këto dy burime sado të kursyera, por më se të sigurt dhe po aq domethënëse, sa i përket përhapjes dhe përgjithësimi të etnonimit *shqiptar* në këtë periudhë, mund t'i plotësojmë tash me të dhëna të reja dokumentare, që i kemi qëmtuar kryesisht në disa botime të veprave të mbetura në dorëshkrim në shek. XVIII-të, e që kanë parë kohët e fundit (pjesërisht) dritën e botimit.

c) Kështu p.sh. këtë etnonim na e kumton edhe prifti dhe eruditi italo-arbëresh Nikollë Keta (Nicolò Cheta), bashkëkohës i Thunmann-it, të cilin e njohim tashmë, pas botimit të veprës së mbetur deri vonë në dorëshkrim *Tesoro di notizie su de' Macedoni* (Palermo 1777), khs.:

"Sicome poi gl'altri regni della terra, così pur i nostri oltre de'genericci vocaboli, e de' più noti agl'esteri, han i più specifici, ed arcani in loro arcana vernacula lingua, cioè Macedonia makedonias, Pyri Pyrdri, Arbri o Arbëni, e arbëresci, o Arbënori con pronuncia scodrana; e Skipi skiptari col primo chiamiam i discendenti di Mad, Cet, Dodan, col secondo quei di Pyrri, o di Pyrro, col terzo gl'abitanti delle marine; e col quarto i paesani dell'Illyrico verso il territorio di Scuttari." (f. 172)

Siç del edhe nga ky paragraf, Keta, sikurse edhe Thunmann-i, përmend në veprën e tij etnonimin *shqiptar* në bashkëvjatje me gjegjësin sinonimik *arbën/r* e ndonjë tjetër, por ndryshe nga ai, ai përpiket të izolojë përhapjen e dikurshme territoriale të shënjesve *Skipi "Albania", skiptari "albano"*.

d) Më shumë hollësi lidhur me këtë etnonim, çerdhen leksikore ku bën pjesë, përhapjen dhe përdorimin e tij në bashkëvjatje me shënjesit e tjerë etnikë na kumton Keta në fjalorin e vet (1763), të mbetur ende në dorëshkrim. Në të shkruhet ndër të tjera:

Albanese: Arbresh, arbënesh, arbnÿr, arbëruar. arb-nuer, fem. arbreshë, arbëneshë ecc. Albanese da Scutari fin a Scopia: shqiptar,-i, -e,-ia; dell' Epiro: pirot,-i, -e,-ia, di Macedonia: magedonas,-i, -ë,-a, del Peloponeso, o Morea: arabesh, morait. Dell' antichità, e del significato di tali nostrali termini vedi il mio Tesoro l.3.c.9. a p. 294, dove ne troverai altri nostri individui nomi, tra i quali quei de' nostri Scitici [...], che fin al Danubio, e dall' Anatolia [...], tra i quali quello di segar le oiade, onde noi li chiamiam corronzei. Coloro poi de' Nostrali, che fan da capitani d'armi, da' greci dinominati Armatoli, noi li chiamiam shqiptÇr gjentaler, cioè, Albanese distruggitor de' gentili. I turchi ci chiamano arbanosi

Arnautlari gaùri, cioè Arbanesi epiroti cristiani. Albania: Arbr, Arbër, Arbn,-i, Shqip,-i, Pir,-i, Makedoni,-a. All'Albanesa: arbreshazë, shqiptazë, pirotazë. Albanesame: arbnisht, shqip, pirotisht. Albanizzare: arbronj, arbëros, shqiptaris. Albanizante: përarbrs-i, shqiptars-i, pirots-i. Epi[r]oti: arbresh kordhaveshuri, e nderngjeshuri = Albanese scacheroforo Spadaccino, e freggiato d'onore; arbr farëmiri gjakikuluami = Albania di nobile schiatta chiarissima di sangue; arbresh me njëzet e katr vesh = Albanese intendensissimo; falem arbit ndirsë farëmirësë = saluto l'Albano onorato, e nobile.

e) Një burim të mëhershëm për arealin në shqyrtim (të paktën para vitit 1734), e ndeshim në *Kënka me istori e Shën Mrisë Kshillit Mirë*, që është e përfshirë në Kodeksin Kieutin dhe ka – pas gjase – si autor priftin dhe eruditin italo-arbëresh Nikollë Brancati (Nicolò Brancati) nga Hora e Arbëreshëve të Sicilisë. Në këtë këngë hasim krahas shënjesit etnik *shqiptar* (strofa 4) edhe variantin *shqipt* (strofa 2) me përdorim mbiemëror. Ai përdoret gjithashtu për të dalluar popullsinë shqiptare në Shkodër me rrethina, para eksodit të saj tragjik drejt Italisë në shek. XV-të, khs:

...

2. Te Skutari shqipt
e bukura ikonë
atje shtur' n'angonë
sa t'shqitej' llojasi

2. A Scutari albanese
la bella immagine
lì gettata in un angolo
di fuggire pensò

...

4. Më pruri me 'të
tri shpi-vo shqiptare
të ndërme e dilira
nji ditë çë desh

4. Mi portò con sé
tre casate albanesi
onorate e pure
un giorno che volle

f) Dëshmia e fundit që po sjellim për ilustrim mund të konsiderohet me të drejtë si më e hershmja që njohim sot për sot, pasi datohet katër vjet para botimit të tekstit *Kuvendit të Arbënit* (1706) dhe një vit para vetë mbajtjes së tij (1703). Atë e hasim në veprën e mbetur ende në dorëshkrim të misionarit françeskan Francesco Maria da Lecce, me titull: *Dittionario Italiano-Albanese* (1702). Në hyrje të veprës, në rubrikën e veçantë "Shqipëtarit", Da Lecce i drejtohet lexuesit shqiptar, si vijon:

"Këte Dikcionar, oh Shqipëtar i dashun, e shkrova jo per zotini tande, qi di me fort se unaj vete per vete-he, qi jam per se largu e giuhenë e shqipëtarëvet e kam posi nji kafshë së huoje. E perse dështa se tue u

larguem prej jush, largohet prej meje kjo gjuha pr'a-ta lëftova me rëshitunë ndë letrë fjalëtë, qi zuna ndër ju. Ndë mos e paça vum mirë, po të lutem, per të mirë tat, mos me sha: se as unë qesha kur këte gjuhë: po per sa paç fuqin e dije deshërova me marrë esapin e gjuhësë sikundrëse ju."

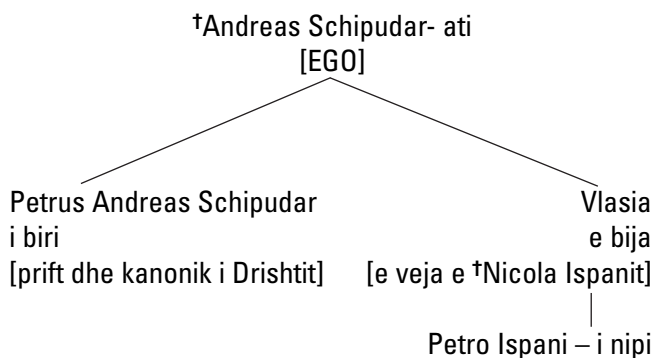
Ky kumtim i Da Lecce-s – atëkohë prefekt i misionarëve të provincës kishtarë të Maqedonisë, që përfshinte, ndër të tjera, edhe dioqezat e Lezhës dhe të Durrësit – e plotëson edhe më mirë hartën e përhapjes së etnonimit *shqiptar* në fillim të shek. XVIII-të. Për më tepër, të gjitha dëshmitë, të marra së bashku, përforcojnë edhe më shumë mendimin se në këtë periudhë etnonimi *shqiptar* nuk duhet të ketë qenë i huaj për të gjithë bashkësinë shqipfolëse që jetonte në hapësirë kompakte etnike në qendër dhe perëndim të Gadishullit Ballkanik.

g) Dëshmi të mëhershme: <Schipudar> (?) "Shqipfolësi" (1368-1402)

Mendimi mbi një përdorim të mëhershëm të emrit *shqiptar* si emër etnik i mirëfilltë – për mungesë dokumentimi – nuk i kapërcen sot për sot caqet e supozimit të thjeshtë. Sidoqoftë, kumtimi i Nikollë Ketës që u citua më sipër si edhe përfundimet që mund të nxjerrim lidhur me përdorimin e shënjesit etnik *shqipt(ar)* në këngën e Nikollë Brankatit na nxisin të rimarrim në analizë një tezë më se të njohur, por pak të studiuar, që ka shtruar dikur për diskutim historiani kroat Milan Šufflay, i cili përsiat një bashkëlidhje të mundshme midis këtij etnonimi dhe një llagapi familjar që dëshmohet në një shumësi variantesh grafike për zonën e Drishtit gjatë gjysmës së dytë të shek. XIV-të (1368-1402); khs.: <Schipudar ~ Schibudar ~ Schepuder ~ Schapadur ~ Scapuder>³. Sipas Šufflay-it (*Serbët dhe shqiptarët*, 2002²):

"Sot shqiptarët për të treguar kombësinë e tyre përdorin emrin shqiptar dhe për të treguar vendin përdorin fjalën Shqipnia në dialektin e Veriut dhe Shqipëria në dialektin e Jugut e për gjuhën që flasin shqip. Por ky është një emërtim relativisht i ri, i cili nuk njihet prej shqiptarëve që në shekujt XIV–XV-të u shpërngulën në Greqi e në Itali. Gjurma e parë e këtij emri del në mbarim të shek. XIV-të del në dritë në Veri, në qytetin e Drishtit si emër familjeje (1368–1402: Schibudar, Schepuder, Schapudar, Scapuder). Meqë ky emër del në dritë në "këndin malazez" (crnogorskom kutu), ku përgjatë kavaleteve u fërkuan fiset shqiptare, serbe e rumune, interpretimi i G. Meyer-it sipas të cilit fjala shqiptar shënon njeriun 'i cili e merr vesh (gjuhën)' është afër mendjes." (f. 106)

Të dhënat dokumentare mbi këtë emër familjar janë përfshirë në vëllimin e dytë të përmbledhjes "Acta et diplomata", të botuar nga triasi i historianëve të shquar të Shqipërisë dhe të Ballkanit: L. v. Thallóty, K. Jireček dhe M. Šufflay. Leximi dhe bashkërendimi i materialit dokumentar mbi pjesëtarët që i përkasin në zanafillë së njëjtës familje⁴ na mundëson të rindërtojmë një trung

sado të cungët familjar:

Përkatesia gjuhësore-etnike, pas gjase, shqiptare e kësaj familjeje dhe afëria grafike(-tingullore) ndërmjet llagapit <Schipudar> dhe etnonimit shqiptar (<shqipëtar>) janë, me sa duket, dy shtysat që joshën Šufflay-in të përsiasë bashkëlidhjen e tyre në një fjalë të vetme, e cila duhet të ketë përjetuar përdorime të ndryshme në kohë dhe hapësirë. Kjo tezë e Šufflay-it, duke mos qenë ndoshta e përpunuar sa dhe siç duhet prej tij, është parë gjithëherë me rezervë, madje jo rrallë është hedhur poshtë nga një numër studiuesish albanologë si e pam-bështetur. Ndër argumentet që sillen kundër kësaj teze përmendim këtu përmbledhtas si më kryesoret:

– Etnonimi *shqiptar* është një formim me prejardhje prej ndajfoljes së thjeshtë *shqip*.

– Emrat etnikë *shqiptar* dhe *Shqipëri* – që nuk njihen në diasporën arbëreshe – i përkasin një periudhe të mëvonshme dhe janë rrjedhojë e ndryshimeve sociale, etnike dhe konfesionale që përrjetoi populli shqiptar gjatë shndërrimit nga statusi "kombësi" në "komb", d.m.th. aty nga fundi i shek. XVIII-të e përfundimisht në shek. XIX-të, gjatë periudhës së Lëvizjes Kombëtare të Rilindjes.

– Është e pakuptueshme se si mund të krijohet emri i një populli nga një emër familjeje (më se të zakonshme), e cila s'ka lënë kurrfarë gjurme në historinë e popullit shqiptar, dhe për më tepër

– si do të ishte e mundur që të quhej kështu një familje mes vetë popullsisë shqiptare?

Pa dashur të ndalemi në detaj në secilin argument të parashtruar më sipër, mendojmë se asnjë syresh – deri

tek i fundit, i cili është i paqëlluar⁵ – nuk arrin të falsifikojë dot tezën e Šufflay-it, sipas të cilit, emri i familjes drishtake <Schipudar> përcjell në këtë rast thjesht përbërësin kuptimor parësor ‘shqipfolës’, d.m.th. përdorej atëbotë për një familje që kishte shqipen gjuhë amtare. Përftimi i këtij llagapi familjar si fjalë e prejardhur e me një kuptim parësor të tillë është më se i mundshëm për kohën dhe vendin në shqyrtim, ku dhe kur ballafaqohemi me bashkëjetesën e disa grupimeve gjuhësore-etnike, ose siç shkruan më saktë vetë Šufflay-i “ku përgjatë kavaleteve u fërkuan fiset shqiptare, serbe e rumune.” Për më tepër, Šufflay-i në kumtimin e tij as nuk aludon që është pikërisht kjo familje, së cilës i detyrojmë etnonimin e sotëm *shqiptar*.

Një vëzhgim gjuhësor më i detajuar, lidhur me rrugën e përfutimit të këtij emri, përkatësisht me etimologjinë e tij, ka të bëjë me pamjen e tretë të studimit tonë, që është:

3. Shqyrtimi gjuhësor-historik i etnonimit shqiptar

Shqyrtimi gjuhësor-diakronik, që në rastin tonë përkon me studimin etimologjik të fjalës, është parë deri sot si më pak problematiku, pasi rrudhet në zbërthimin e strukturës fjalëformuese të fjalës dhe në motivacionin e fjalëformimit. Duke qenë padyshim një fjalë e pathjeshtë, shumëkush është mjaftuar të saktësojë vendin e saj brenda çerdhes leksikore përkatëse, në të cilën bëjnë pjesë, ndër të tjera: ndajfolja *shqip*, që në ndjenjën e sotme gjuhësore përcillet si fjalë e thjeshtë, d.m.th. e pazbërthyeshme më tej; emërzimi dhe/ose mbiemërzimi i saj: (gjuha) *shqipe* ~ *shqipja*, që shënojnë gjuhën, përkatësisht tipare të saj ose syresh që lidhen me të; toponimi (tosk.) *Shqipëri* ~ (geg.) *Shqipni*, i cili krahas (një pjese të) truallit gjuhësor-etnik të popullit shqiptar shënon edhe Shqipërinë si formacion i veçantë politik-shtetëror në Ballkan; kemi më tej ndërtimet e ndryshme foljore, si p.sh.: *shqiptoj* “nyjëtoj, kumtoj me zë të lartë një vendim etj.”, *shqipëroj* “përkthej e përshtat në shqip” etj. (Fjalor 2002², 1288).

Sa i përket etnonimit *shqiptar*, në kohën tonë ai vështrohet sot përgjithësisht si një fjalë e prejardhur me prapashtesën {-tar}, e cila është bërë ndërkohë shumë produktive në sistemin e fjalëformimit të shqipes për të ndërtuar emra vepruesi prej bazash emërore, të tillë si: *luftë* – *luftë-tar*, *lajm* – *lajm-ë-tar* etj.

Megjithëse ky rindërtim është sot për sot i patëmetë, nuk kanë munguar ndërkohë vërejtje që lenë hijen e njëfarë pasigurie, përkatësisht japin shkas për debat shkencor. Pa dashur të ndalemi në hollësi analizash

gjuhësor e të abuzojmë në këtë mënyrë me durimin e lexuesve jospecialistë, mund të përmendim shkurt si argument negativ gjedhen e fjalëformimit si edhe vetë funksionin e prapashtesës {-tar}, që, në llojin e vet, nuk e ndeshim në asnjë rast paralel brenda sistemit e ndërtimeve simotra të shqipes; khs. p.sh. emërtimet e banorëve të rajoneve të ndryshme: *tiran-as*, *durrs-ak*, *vlonj-at*, *shkodr-an*, *mati-an*, *korç-ar*, *mirdit-or*, *gjirokas-tr-it*, pranë shënjesve të thjeshtë: *gegë*, *toskë*, *lab* etj.; ose shënjesit shqip të pjesëtarëve të popujve të tjerë, khs.: *itali-an*, *austri-ak*, *franc-ez* etj., krahas etnonimeve të thjeshta: *grek*, *serb*, *bullgar*, *rus* etj.

Pasiguria që shfaqet lidhur me natyrën dhe përdorimin e ndajshesës {-tar} mundëson si zgjidhje alternative një zbërthimin e strukturës morfologjike të fjalës në *shqipt-ar*, çka parakupton një gjedhe tjetër fjalëformuese, në bashkëlidhje kjo me prapashtesën {-ar}. Përzgjedhja e kësaj ndajshese gëzon përparësi për vetë faktin se ajo – siç e pamë më lart – është e pranishme gjithkund në antroponiminë krahinore shqiptare, khs.: *korç-ar*, *përmet-ar*, *gjakov-ar*, *tetov-ar* etj., ose në emrat e tipit *fshat-ar*, *katund-ar*, *qytet-ar* etj.

Një përsiatje e tillë nuk është aspak e re në studimin gjuhësor-historik të emrit tonë etnik. Përkundrazi, ajo është pjesë e njëres ndër analizat më të hershme gjuhësore të këtij emri, e cila datohet qysh në vitin 1854 dhe mban firmën e eruditit gjerman Johann Georg von Hahn (*Albanesische Studien* I, f. 229). Sipas Hahn-it *shqiptar* duhet të jetë një formim më {-ar} prej foljes *shqipoj* (~ *shqipëtoj*, *shqiptoj*) me kuptimin e dikurshëm “kuptoj, marr vesh”. Sipas tij edhe formimi i ri {shqipët-}+{-ar} ka pasur në zanafillë kuptimin parësor “*kuptues, ai që kupton / bëhet i kuptueshëm (në gjuhën vet)”.

Këtë shpjegim e mbështet sot varianti i zgjeruar e me përhapje më të madhe dialektore *shqip(ë)toj* “nyjëtoj; flas qartë; lexoj me zë të lartë një vendim”, i cili përdoret edhe sot e kësaj dite me kuptimin e dikurshëm “kuptoj, marr vesh” në diasporën shqiptare të Ukrainës; khs.: *nuk të shqiptojta* “nuk të kuptova”. Duke mënjeluar çdo hollësi lidhur me shkallën e sigurisë që bart njëra apo tjetra etimologji e dhënë për fjalën *shqip* – çështje kjo që në fund të fundit nuk ka të bëjë drejtpërsëdrejti me synimin i këtij studimi – lejohemi t’i bashkohemi mendimit të Hahn-it, të mbështetur më pas edhe nga themeluesi i albanologjisë moderne, albanologu Gustav Meyer, të cilët pranojnë një bashkëlidhje të ngushtë midis *shqiptar* “*shqipfolës; ai që ka shqipen gjuhë amtare” me *shqipoj/shqip(ë)toj* (fol.) “nyjëtoj; kumtoj” (→“*kuptoj; flas qartë, kuptueshëm”) nga njëra anë dhe me *shqip*

(ndf.) “në gjuhën shqipe” (→*“qartë, kuptueshëm”). Një zhvillim i tillë kuptimor nga një apelativ i thjeshtë në një shënjes etnik pak a shumë sipas kësaj rruge:

“ai që kupton/bëhet i kuptueshëm (në një gjuhë)”

“ai që kupton/flet (në atë gjuhë), folës i asaj gjuhe”

“pjesëtar i bashkësisë etnike-gjuhësore që komunikon në atë gjuhë”

është më se i mundshëm dhe gjen paralele edhe në gjuhë dhe popuj të tjerë të Evropës. Në realitetin italo-arbëresh ndeshim gjithashtu një formim etnonimik paralel (por me kahe të përkundërt). Është rasti të përmendim këtu shënjesin etnonimik *gjegju* me konotacion negativ, me të cilin emërton popullsia rrethuese italiane folësit italo-arbëreshë. Sipas studiuesit të njohur arbëresh F. Altimari (1994, 51) ky emërtim, që nuk ka të bëjë fare me emërtuesin krahinor *gegë*, është një shënjes etnonimik i përfutur nga përdorimi i shpeshtë e foljes *gjegj~gjegjinj* “dëgjoj, kuptoj” në gojën e arbëreshëve të Italisë.

4. Vështrim etnolinguistik i etnonimit *shqiptar*

Zbërthimi i strukturës fjalëformuese dhe i mënyrës së përfutimit përbëjnë njërën pamje të shqyrtimit gjuhësor historik lidhur me etnonimin *shqiptar*, pikërisht të mënyrës se si është përfutur kjo fjalë. Një pamje tjetër ngërthen hetimi dhe njohja nga afër e historisë së brendshme dhe të jashtme që ka përjetuar vetë emri *shqiptar*, në rastin konkret përshkrimi i fazave që ka përshkuar ai nga një apelativ i thjeshtë – e pse jo dikur edhe emër familjeje –, deri në përgjithësimin e tij si emri i vetëm etnik ndër pjesëtarët e bashkësisë etnike-kulturore që përdorin sot shqipen si gjuhë amtare dhe mjet komunikimi publik në hapësirën e tyre kompakte në Ballkanin qendror e perëndimor.

Sigurisht që në këtë pikë vështirë se do të arrijmë t’i shmangemi dot ballafaqimit me shënjesin tjetër etnik, të përfutur mbi bazën **arb-/*alb-*, me të cilin emërtohen sot shqiptarët prej popujve fqinjë e zyrtarisht edhe në rrafsh ndërkombëtar, dhe për të cilin pranohet sot e gjithë ditën në albanologji se ka qenë i përgjithësuar më parë në përdorim edhe ndër shqiptarë, të paktën deri nga fundi i gjysmës së dytë të shek. XVIII-të. Parë nga ky këndvështrim, një problem qendror që kërkon shpjegim, do të ishte motivi i ndërrimit të vetëdijshëm të emrit etnik ndër shqiptarë.

Në bazë të dëshmive që kemi në dispozicion sot për

sot, përparësi në kohë dhe hapësirë fiton pa dyshim kompleks etnonimik, i ndërtuar mbi bazën **arb-/*alb-*, përdërisa ai na dëshmohej që në shek. II-të e.j. nga gjeografi aleksandrin Ptolemeu, gjithsesi si emër i fisit të

Albanëve me shtrirje në verilindje (?) të Durrësit. Ndërkohë, dëshmia e parë shqip që na kumton se ky emër ishte i përgjithësuar ndër shqiptarë është e regjistruar aty nga gjysma e parë e shek. XVII dhe ka si autor Frang Bardhin (1635). Në fjalorin e tij, Frangu ynë përkthen emrat mesjetarë latinisht “Epirus” dhe “Epirote” me gjegjësat shqip *Arbëni* <Arbeni> dhe i *arbëreshë* <I arbenesce> (f. 22), ndërkohë që për të “Dheu i Arbenit” (f. 196v.) shtrihet në pjesën perëndimore dhe qendrore të gadishullit Ballkanik, duke ngërthyer një numër qendrash urbane, të tilla si: Ulqini, Tivari, Shkodra, Lezha, Durrësi dhe Vlora në perëndim; Sanxhaku (= <Ducagini, Buloli>), Shkupi, Selaniku në lindje; dhe Prizreni, Kruja, Guri i Bardhë, Vora, Petrela, Elbasani dhe Ohri më në qendër (196vv.). Po të mbështetemi te ky fakt, si edhe në të dhënat e shkrimeve të hershme shqipe (Pjetër Budi 1618/1621, Pjetër Bogdani 1685) lejohej të përsiasim mendimin që shënjesi etnonimik mbi bazën **arb/*alb-* – të paktën në rrethet intelektuale shqiptare të besimit katolik – i ka paraprirë në kohë shfaqjes, përdorimit dhe përgjithësimi të emrit *shqiptar* si emër etnik. Se sa dhe si është pasqyruar kjo gjendje në jetën e përditshme sociale si edhe në rrethet e tjera intelektuale fetare shqiptare të kohës, kësaj pyetjeje vështirë se mund t’i jepet sot për sot një përgjigje e bazuar në dokumentacion historik. Në këtë pikë, çdo studiues është i detyruar të hyjë dashur pa dashur në labirintet e interpretimit kausal dhe të rindërtimit me forcë argumenti. Andaj po kufizohemi këtu vetëm me shqyrtimin e dy çështjeve:

a. Kur ka ndodhur ndërrimi i etnikëve?

Pyetje e vështirë, së cilës i janë dhënë disa përgjigje

në bazë të dokumentacionit ekzistues: 1) në një rrjedhë kohore prej 200 vjetësh, pikërisht në periudhën përmblylëse të formësimit të kombit shqiptar (Ismajli 1985, 227v.); 2) prej më se 150 vjetësh (Hahn 1854, 229-30); 3) prej më se 70 vjetësh, pra në një periudhë, aty ndërmjet mbajtjes së *Kuvendit të Arbënit* (1703) dhe botimit të veprës së Thunmann-it (1774, 242), përkatësisht të punimeve të Ketës (1763, 1777). Zgjidhja e tretë është në pikëpamje gjeografike e pjesshme dhe mund të shfrytëzohet për qëndrime kundërtë, në rast se mbështetemi vetëm tek njëri ose tjetri autor. Gjithsesi, lidhur me pjesën veriore të hapësirës gjuhësore-etnike kompakte shqiptare, lejohemi të mbështetemi në përkthimin e akteve të *Kuvendit të Arbënit* (1703) nga dy autorë të ndryshëm: Vinçenc Zmajevic' (?) (1706: *Concili Provinciale o Cuvendi j Arbenit*) dhe Atë Engjëll Radoja (1872: *Concilli i Eëut Scciypniis*) e të mëtojmë në këtë rast se në një distancë kohore prej gati 170 vjetësh ky proces paraqitet i përfunduar tërësisht në veri të vendit.

Duke u mbështetur në të dhënat e reja dokumentare që kemi dispozicion mund të pohojmë me më shumë siguri se – siç cituam Thunmann-in – ndërsa në gjysmën e dytë të shek. XVIII-të (të paktën) në jug të truallit etnik-gjuhësor shqiptarët e njihnin ende etnonimin e dikurshëm, por nuk donin të identifikoheshin (më) me të dhe parapëlqenin ta quanin veten *shqiptarë*, në zonën e Shqipërisë së Veriut në fillim të shek. XVIII-të (por ndoshta edhe më herët) të dyja etnonimet duket se gëzonin të paktën një përdorim të barasvlershëm. Këtë përdorim e ndeshim në dy vepra të të njëjtit autor, pikërisht në ato të misionarit italian Francesco Maria da Lecce, i cili ka dhënë një ndihmesë jo të vogël si në studimin e gjuhës shqipe ashtu edhe në lëvrimin e shkrimit shqip gjatë kësaj periudhe.

Siç e pamë më lart, për dëshminë më të hershme sot për sot (1702) lidhur me etnonimin *shqiptar* i detyrohem pikërisht këtij autori, i cili në hyrje të fjalorit të tij në dorëshkrim – në rubrikën “Shqipëtarit” – i drejtohet lexuesit shqiptar me shprehjen: “*Këte dikcinar, oh shqipëtar i dashun, e shkrova jo per zotini tande...*”. Po të shfletojmë gramatikën e tij, të botuar 14 vjet më vonë (*Osservazioni grammaticali sulla lingua albanese*, Roma 1716), vërejmë se Da Lecce-ja i drejtohet lexuesit shqiptar në hyrje të saj thuajse me të njëjtat fjalë, veçse në këtë vepër ndërkohë të botuar, rubrika gjegjëse mbart titullin “Arbënorit” dhe në tekst lexojmë po ashtu: “*Arbenuer i dashuni – ket’ gramatiken’ e shkrova jo per zotini tande...*”. Ballafaqimi i këtyre dy burimeve nga i njëjti autor na vendos përpara një situatë deri diku të

pazakonshme: etnonimin *shqiptar* e hasim në një vepër të lënë në dorëshkrim, e cila i paraprin në kohë me 14 vjet botimit të veprës së dytë të autorit, ku ndeshim vetëm shënjesin etnik *arbënor*. A kemi të bëjmë në këtë rast me një ndërhyrje “të vetëdijshme” redaksionale gjatë përgatitjes, përkatësisht dhënies së lejes për botim të një teksti të vjetër shqip? Kësaj pyetje vështirë se do të mund t’i japim ndonjëherë përgjigje. Megjithatë le të mjaftohemi me përfundimin – qoftë edhe të përkohshëm –, se përgjatë kësaj periudhe të dy këta shënjes ishin në përdorim të barasvlershëm, atëherë kur përdorshin me funksionin e mirëfilltë si emra etnikë, d.m.th. pa ngarkesa të tjera semantike shtesë si p.sh. shënjes edhe të përkatësisë fetare, të një shtrese të caktuar sociale apo diçka tjetër.

b. Përse u mënjana nga përdorimi kompleksi etnonimik **arbën/r(-)* ndër shqiptarë?

Një çështje kjo që është parë deri sot nga disa këndvështrime, pa gjetur ende një zgjidhje bindëse. Ajo duhet parë, sikurse edhe është parë deri sot, në bashkëlidhje semantike-funksionale me zhvillimet që ka përjetuar bashkësia shqiptare gjatë shek. XVII-XIX-të, zhvillime këto që ngërthejnë edhe periudhën e mundshme të zëvendësimit të këtyre emrave etnikë. Problem mbetet gjithsesi, se cila dukuri sociale ka nxitur e dhënë shtysën kryesore gjatë procesit të ndërrimit të etnikëve. Për të zgjidhur këtë çështje studiues të ndryshëm kanë ecur në hulli të ndryshme, që jo gjithmonë bien në kundërshtim me njëra-tjetrën.

Kështu p.sh. Aleks Buda (1982, 27vv.) e cilëson ndërrimin e shënjesve etnikë si pjesë përbërëse të një fenomeni “në dukje të habitshëm etnogjenetik” në mesjetë, të cilin ai e mendon të jetë përfutur në kuadrin e zhvillimit të kombësisë unitare shqiptare, parë ky si rrjedhojë e ballafaqimit masiv të popullit shqiptar me pushtuesit osmanë. Sipas tij:

“Kjo ndeshje ballore e gjatë dhe masive e masave popullore me “të huajt”, shpjegon një fenomen në dukje të habitshëm etnogjenetik: është pikërisht mbas kësaj periudhe lufte që ne vërejmë të kalojë në radhë të dytë emërtimi i lashtë etnik arbën dhe të zëvendësohet dora-dorës me një emër gjithashtu me rrënjë të lashtë, shqiptar, me të cilin kjo kombësi e veçon veten nga pushtuesit e huaj, si një kombësi të veçantë unitare, të ndryshme në radhë të parë në gjuhën e saj të dalluar, të përbashkët e të kup-tueshme, shqipe. (f. 29).

Zbërthimet etnike që u kryen me ardhjen e osmanëve

janë për Eqrem Çabejn (1976, 65) faktorët kryesorë që çuan në zëvendësimin e etnonimeve. Megjithatë ai tregohet skeptik ndaj një zgjidhjeje shteruese të këtij problemi, përkatësisht ndaj identifikimit të patëmetë të shtysave konkrete që mundësuan zëvendësimin e emrave etnikë. Kështu sipas tij:

“Përsa i përket emrit Shqiptar, Shqipëri Shqipni, ky si emër populli e vendi [...] zuri vend gjatë kohës së sundimit turk, pas shpërnguljes shqiptare për në Greqi e n’ Itali. Përhapja e tij si emër nacional dhe zhdukja e emrit të vjetër si i tillë, ka lidhje pas gjase me lëvizjet etnike e sociale të popullit gjatë mesjetës dhe kohës së parë turke, me shtegtime të brendshme, me formime fisesh të reja në ato perioda historike, veçse shtysat konkrete për një zëvendësim të tillë nuk mund të ndiqen.” (1976 [1972] 69v.)

Në një hulli më të zgjeruar ecën albanologu i njohur Rexhep Ismajli (1985, 229), i cili shqyrton këtë problem kryesisht në kombinimin e një vargu ndryshimesh – sigurisht të brendshme – sociale-politike, ekonomike dhe kulturore që përjetoi populli shqiptar në periudhën e krijimit të vetëdijes kombëtare, sidomos gjatë procesit të krijimit të kombit, i cili, sipas tij, përmbyllet së bashku me lëvizjen e Rilindjes Kombëtare. Andaj, shkruan ai:

“Shek. XVIII-të sjell një varg ndryshimesh social-politike. Te shqiptarët depërtojnë procese të shumta nga Perëndimi, posaçërisht në qytetet bregdetare. Tregtia merr hov, të ri nëpër të gjithë Perandorinë Osmane. Qytetet përjetojnë lulëzim të ri, kështu që lidhjet tregtare dhe të tjera zgjerohen shumë më tepër se në rrethinat e tyre. Krijohen kontakte më të forta Shkodër-Durrës-Vlorë-Janinë, Shkodër-Prizren-Shkup-Manastir-Korçë, që të gjitha të lidhura mirë me qendrat e mëdha tregtare e administrative si Dubrovniku, Selaniku, Stambolli. Këto kontakte më të shpeshta edhe më shumë e zgjuan vetëdijen se këta njerëz, që besojnë në tri fe, e prandaj kanë edhe ndryshime, të tjera, kanë diçka të përbashkët më të rëndësishme: flasin të njëjtën gjuhë dhe kanë shumë zakone të përbashkëta. Këto dhe të gjitha rrethanat e tjera që krijuan vetëdijen kombëtare edhe më shumë e theksonin dysinë shqipe / arbën, ndryshe nga emërtimi i njëjtë për gjuhën dhe popullin të të gjithë fqinjët. Kësaj i ndihmoi shumë vetëdija e imponuar nga turqit se arbën lidhet me diçka që ka qenë në të kaluarën dhe që natyrshëm lidhet me të sotmen vetëm me pjesën e krishterë të popullsisë, kështu që ky emërtim u bë pak i huaj për popullsinë muslimane. Në këto rretha-

na fare natyrshëm imponohet emërtimi që ndodhej aty, pra emërtimi shqiptar, që shumë shpejt përhapet në të gjithë popullsinë. Derisa emërtimi arbën, arbër karakterizon periudhën e krijimit të popullit në kohët e largëta, emërtimi shqiptar imponohet natyrshëm në kohën e krijimit të kombit.” (f. 229v.)

Ky argumentim i shkon përshtat linjës sa “universale” aq edhe logjike të përfuturit të kombit, një cak ky krejt i veçantë i qytetërimit (evropian/amerikan!), të cilin jemi mësuar ta përcjellim konceptualisht pak a shumë si tërësi të një populli, pa marrë këtu parasysht dallimet sociale, konfesionale e krahinore, i cili përbën shumicën brenda një hapësire jetike kompakte, komunikon në gjuhën amtare dhe përkujdes traditat e veta kulturore-historike, duke zhvilluar në të njëjtën kohë edhe ndjenjën e përgjegjësisë kolektive historike e politike ndaj vetvetes. Për rastin konkret jemi gjithsesi të detyruar të shtyhem në kohë deri aty nga fillimi i shek. XVIII-të (pse jo edhe më parë?), kur vërejmë – të paktën në letërsinë shqipe të arealit kulturor-fetar të Veriut – një përdorim paralel të dy etnonimeve, ndërkohë që në gjysmën e dytë të shek. XVIII-të procesi i zëvendësimit të etnikëve na dëshmohej i përfunduar plotësisht - të paktën në jug të hapësirës kompakte gjuhësore-etnike shqiptare. E në këtë periudhë nuk mund të bëhet fjalë kurrësi për një zgjim të mirëfilltë kombëtar në realitetin shqiptar, i cili konsiderohet nga ndokush si më i vonuari në gjithë arealin social-kulturor ballkanik (Hetzer 2002, 86vv.). Për më tepër nuk kemi të dokumentuar historikisht as ndonjë zhvillim të dukshëm social-ekonomik në Shqipëri, Kosovë e Maqedoni gjatë shek. XVII-XIX-të.

Osman Myderrizi, i cili i ka përkushtuar kësaj çështjeje periudhën më frutdhënëse të veprimtarisë së tij shkencore, i përqendroi që në fillim hulumtimet e veta intensive në procesin e ndërrimit të besimit fetar ndër shqiptarë, duke i mbetur gjithherë besnik mendimit, se:

“Emri i vjetër nuk tregonte vetëm kombësinë, por edhe besimin. Me ndërrimin e besimit u ndje nevoja edhe e ndërrimit të tij. Emri ri shqiptar, që u adoptua si emër kombëtar, bazohej në gjuhën, në një nga elementët kryesorë të kombësisë. Ky emër mund të jetë përdorur nga myslimanët e parë shqiptarë që në shekullin XVI-të, po këta, mbasi ishin të pakët, shumicës nuk ia imponuan dot.” (1965, 164).

Këtij mendimi të Myderrizit, që ndërkohë ka gjetur (qoftë edhe pjesëshëm) ndonjë përkrahës, i bie ndesh, sipas Shaban Demirajt (1999, 197) jo vetëm argumenti historik, por edhe ai gjuhësor. Sipas tij:

“Por do shënuar se në bazë të një arsyetimi të tillë

... të paktën do të pritej që emri shqiptar të ishte përdorur vetëm nga pjesa e islamizuar e popullsisë shqiptare, ose të ishte përdorur nga turqit për të emërtuar këtë pjesë të popullsisë shqiptare, çka nuk i përgjigjet të vërtetës historike. Mbrojtësit e tezës në shqyrtim duhej të dokumentonin, të paktën, që turqit i emërtonin shqiptarët e krishterë arnautë (< arbëneshë/arbëreshë), ndërsa ata myslimanë i emërtonin shqiptarë. Përndryshe, duhej pranuar që këtë diferencim emërtimi ta kenë bërë vetë shqiptarët e dy konfesioneve të ndryshme, çka nuk është e saktë. Po t'u referohemi burimeve turke, del se ato kurdoherë shqiptarët i kanë quajtur me emrin arnaut. [...] Dhe mund të pohohet se në dokumentet turke të hershme apo të vona nuk është bërë ndonjë dallim i tillë në emërtimin e shqiptarëve myslimanë dhe të krishterë, duke i quajtur të parët shqiptarë dhe të dytët arbëneshë / arbëreshë.”

Duke ecur në hullinë e hapur nga Myderrizi, teza e të cilit – sidomos në pjesën e dytë të saj – është padyshim më se e dyshimtë, mendojmë se vëmendja kryesore në hulumtim do përqendruar më fort në zhvendosjet që mund dhe duhet të jenë përfutur ndërmjet përbërësve themelorë në matriksin kulturor të etnosit shqiptar gjatë asaj periudhe. Njëri ndër ta është sigurisht – ashtu siç mëton me të drejtë Myderrizi, e siç shqyrtohet në mënyrë të thelluar nga Ismajli – besimi fetar, i cili ndër popujt ballkanikë, madje edhe sot e kësaj dite në shumë syresh, trupëzon njërin ndër shënjesit bazë të identitetit etnik-kulturor përkatës: grek, maqedonas/bullgar, serb/malazias, kroat, boshnjak. Këtë funksion dëshmon edhe shënjesi etnik mbi bazën *arbën- në letërsinë fetare-katolike të arealit kulturor të veriut (khs. Myderrizi 1965, 164). Me këtë kuptim plotësues dëshmohet kjo bazë edhe në gojën e popujve fqinjë gjatë kësaj periudhe⁶. Këtë nuk mungon ta verë në pah as Shufly-i (2000², 105), kur shkruan se në zonën e Raguzës *arbanas* shënon shqiptarin katolik. E që sllavët ortodoksë – siç pritej të ndodhte – e ngarkonin përdorimin e tij edhe me një konotacionin semantik negativ, këtë na e pohon që në hyrje të kryeveprës së tij Pjetër Bogdani: “*Prashtu shki-etë, për antonomazi, Fesë Katolike i thonë Arbanaska vera.*” (Bogdani 1685: *Të primitë përpara letërarit* [f. IV]).

A mbulonte ky shënjesi etnik, si i tillë – në këtë periudhë dhe/ose më parë – edhe popullsinë ortodokse shqiptare në jug të truallit të saj etnik-kulturor kompakt? Kjo çështje mendojmë se nuk ka vend të shqyrtohet me hollësi në këtë studim⁷. Në përputhje me vetë qëllimin e këtij studimi, le të mjaftohemi me pohimin më se të sig-

urt se në fillim të shek. XVIII-të, sikurse edhe sot e gjithë ditën, ndër popujt ballkanikë dallojnë sidomos shqiptarët, tek të cilët përkatësia fetare erdhi dhe e rrëgjoi qysh herët funksionin e katalizatorit në matriksin e kulturës së tyre etnike. Është ky një proces i hershëm, i cili hyri në një fazë të veçantë në gjysmën e dytë të shek. XVI-të⁸, u zhvillua në mënyrë të përsheptuar gjatë gjysmës së dytë të shek. XVII-të, duke u fyturuar plotësisht në kapërcyell të tij, pikërisht në kohën, kur mbliidhet Kuvendi i Arbënit (1703).

Zhdridhjen e këtij përbërësi në matriksin e kulturës etnike shqiptare e përjetojmë më së miri në përmendoret shqipe të kësaj periudhe. Më domethënësi mbetet gjithsesi teksti i botimit të parë të akteve të Kuvendit të Arbënit (1706), i cili mundëson analiza të suksesshme diakronike qoftë në aspektin gjuhësor ashtu edhe në atë antropologjik social. Duke u përqendruar në analizën e kësaj çështjeje në planin gjuhësor, vërejmë që në faqet e para të tekstit të ashtuquajturin “manipulim të etnikëve”, në kuptimin që atëkohë – sikurse edhe më pas – në mendësinë e klerit shqiptar e të huaj (qoftë ky katolik, ortodoks grek/sllav apo mysliman) bashkësia etnike-gjuhësore shqiptare rezulton e zbërthyer në disa shtresa sociale, të cilat përballen me njëra-tjetrën thjesht mbi bazën e përkatësisë fetare. Kështu, në tekstin e kuvendit, sikurse edhe në gjuhën e përditshme të asaj kohe (e deri diku edhe në kohën tonë), vërejmë se bartësit të një besimi çfarëdo i vishet shpesh, krahas emërtimit terminologjik-fetar të mirëfilltë – d.m.th. një emërtimi me konotacion semantik (deri diku) neutral –, edhe një etnikon i caktuar, i cili emërton (kryesisht) pjesëtarin e një etnosi tjetër kulturor, d.m.th. të një populli fqinjë, tek i cili besimi fetar, përkatësisht përkatësia fetare ishte dhe mbetet ende sot një përbërës themelor në matriksin e kulturës së tij etnike, si p.sh.: *grek, orum* “grek ~ ortodoks (grek)”, *shqa/shk(i)a* “sllav ~ ortodoks (sllav)”, *turk* “turk ~ mysliman”. Në këtë rast të dytë ngarkesa semantike negative ngjitet në komunikim një pikë kulmore dhe nxit dashur pa dashur acarim në marrëdhëniet e ndërsjella ndërmjet shtresave sociale brenda etnosit kulturor shqiptar.

Një acarim i tillë në planin social-kulturor përcjell padyshim çoroditje të plotë edhe në planin gjuhësor. Në tabelën e mëposhtme jemi përpjekur – jo pa vështirësi – të klasifikojmë shumësinë e emërtimeve që kanë përjetuar bartësit e së njëjtës kulturë etnike, por me përkatësi të ndryshme fetare gjatë shekullit XVIII, ashtu siç na dëshmohen këto në letërsinë e vjetër shqipe (kryesisht të Veriut) dhe/ose në terminologjinë popul-

lore-fetare. Duke bërë këtë sistematizim nga dy perspektiva, jemi përpjekur njëherësh të izolojmë emërtimin fetar të mirëfilltë (nr. 1) nga ai etnik-gjuhësor (nr. 2), që përdorej(t) për të shënuar – me ngarkesë të thek-

me të tretën e ndjejmë më se të nevojshme të bëjmë të tilla: mendimi ynë, i cili bashkëlidh përhapjen dhe përgjithësimin e emrit “të ri” etnik *shqiptar* me rrëgjimin e shkallëshkallshëm të përkatësisë fetare si përbërës

Besimi ↓	Besimtari →	‘SHQIPTAR’			
		katolik	grek	[ortodoks]	sllav
katolik	1	i krishterë / katolik	skizmatik / orum	skizmatik / shqa	muhamedan / mysliman / i pafe
	2	arbën(-)	grek	shqa	turk
ortodoks	1	latin / katolik	i krishterë / orum	i krishterë / shqa	muhamedan / mysliman / i pafe
	2	arbën(-)	grek	shqa	turk
mysliman	1	kaurr	kaurr	kaurr	muhamedan / mysliman
	2	arnaut kaurr / arbën(-)	arnaut kaurr / orum / grek	arnaut kaurr / shqa	arnaut / turk

suar konotative – përkatësinë fetare:

Nga paraqitja e mësipërme fitojmë menjëherë një përshtypje të parë se përhapjen dhe përgjithësimin e etnonimit *shqiptar* si emër etnik të mirëfilltë mund dhe duhet të kenë kushtëzuar tri dukuri socio-linguistike që kanë bashkëvepruar në mënyrë të ndërsjellë me dhe ndaj njëra-tjetrës:

a) distancim i vetëdijshëm i mbarë (përkatësisht i shumicës së) bashkësisë etnike shqiptare ndaj atyre shënjuesve të besimit fetar që dallonin njëkohësisht edhe bashkësitë etnike-gjuhësore rrethuese;

b) ngushtim i shkallëshkallshëm i funksionit të dikurshëm deri në mënjanimin e plotë nga përdorimi të kompleksit etnonimik *arbën/r(-)*, i cili edhe gjuhësisht, në shumësin e formave të tij, na dëshmohej të ketë qenë pak a shumë i paqëndrueshëm, khs. geg. (i) *arbënesh* (Kuvendi i Arbënit), *arbënuer* (Da Lecce), (?) *arbën*; dhe

c) aktivizimi i një shënjuesi të ri mbaretnik, i cili do të përcillte gjuhësisht ndryshimet e thella që përjetonte prej kohësh e sidomos ndërkohë matriksi i kulturës etnike shqiptare, pikërisht dobësimin, përkatësisht rrëgjimin e përkatësisë fetare si tipar themelor i identitetit kulturor-etnik.

Ndër tri dukuritë e rreshtuara më sipër më e lehtë për t’u perceptuar është sigurisht e para, disi më e lehtë për t’u hetuar dhe interpretuar është e dyta, por shumë më e lehtë për t’u keqinterpretuar është padyshim e treta. Në rast se për të parën asnjë studiues albanolog nuk ndjen të nevojshme të kërkojë sqarime të rastit, lidhur

themelor i identitetit kulturor-etnik, as nuk tumiret në tezën dhe as nuk tumir tezën, sipas së cilës tek shqiptarët besimi fetar ka qenë gjithëherë sipërfaqësor, e se vetëm duke qenë i tillë, janë përfutur ndër ta dukuri të tilla sociale-kulturore siç janë ndërrimi masiv i besimit kristian në atë mysliman dhe/ose kalimi në laramani, ku një pjesë e familjes (kryesisht meshkujt qysh prej moshës së armës) shpallëshin publikisht si myslimanë, duke praktikuar brenda familjes e në fshehtësi shërbesat dhe ritualet fetare kristiane. Vështroar në planin antropologjik social, këtë proces shumëformësh e përcjellim më fort si reagim vetëmbrojtës të një etnosi të vogël kulturor për mbijetesë, si një zgjidhje pragmatike ndaj rrezikut të zbërthimit të tij të plotë. **Çdo të ndodhte me popullin shqiptar, sikur të kish hequr dorë në mënyrë po aq pragmatike nga identifikatorë të tjerë etnikë, p.sh. nga gjuha?**

Pa dashur të ndalemi më hollësisht te ky problem në planin antropologjik social dhe duke u përqendruar në situatën sociale-kulturore që na paraqitet (sidomos në Shqipërinë e Veriut) në fund të shek. XVII-të dhe fillim të shek. XVIII-të, mendojmë se aktivizimi dhe përgjithësimi i etnonimit *shqiptar* është pikërisht veshja gjuhësore e reaksioneve sociale në varg që u zhvilluan brenda strukturës shumëplanëshe të etnosit kulturor-shqiptar gjatë asaj periudhe. Kompleksi etnonimik *arbër/n(-)* e thelloi dashur pa dashur funksionin e tij si shënjues vetëm i shtresës së besimtarëve katolikë brenda etnosit shqiptar (shih. më lart) dhe, pas gjase, u identifikua (madje jo rrallë u stigmatizua) si i tillë edhe nga popujt fqinjë (khs.

Bogdani: *arbanska vera*). Si i tillë ai hyri në kundërvënie direkte vetëm me shënjesit etnikë të popujve fqinjë, të cilët njëherësh identifikonin brenda etnosit shqiptar shtresat sociale me përkatësi tjetër fetare. Për më tepër këto kundërvënie nuk u shfaqën më si dikur vetëm midis shtresave dhe grupimeve të caktuara sociale dhe/ose ndërmjet zonave të ndryshme etnografike brendapërbrenda hapësirës etnike-gjuhësore shqiptare ("katolik" ~ "ortodoks" = "arbën/r-" ~ "grek" / "shqa"). Këto kundërvënie rrezikonin të zbërthenin tashmë drejt asgjësimit të plotë vetë strukturat themelore të etnosit kulturor shqiptar, që ishin mënyra dhe tradita e jetesës në fise e vllazni. Ato rrezikonin seriozisht të shpërbënin bërthamën e këtij etnosi, pikërisht familjen shqiptare, në të cilën burri dhe djemtë në moshë arme quheshin "turq të shpallur" dhe/ose "arbër ~ shqe apo orumë të fshehtë", ndërsa gratë e fëmijët "gëzonin" kohë pas kohe e rast

pas rastit statusin "arbëreshës", "grekes / orumes", "shkinës" apo asaj të "turkes".

Si përfundim duam të ritheksojmë se përhapja dhe përgjithësimi i emrit tonë etnik *shqiptar* është konkretizimi gjuhësor i reagimit vetëmbrojtës që zhvilloi vetë etnosi shqiptar gjatë shekujve XVII-XVIII-të, në të cilin besimi fetar (disallojësh, por aspak sipërfaqësor) dashur pa dashur i la vend gjuhës amtare, e cila – krahas hapësirës jetike kompakte dhe traditave jetësore shqiptare – u shndërrua në identifikatorin themelor brenda matriksit të kulturës etnike shqiptare. Kemi të bëjmë pra me një proces sa të habitshëm aq edhe të mahnitshëm etnografik, sepse paraqitet jo vetëm si ndër më të hershmit në Evropë, por mbetet edhe sot e kësaj dite i pashoq në bashkësinë e popujve ballkanikë.

Prof. Dr. Bardhyl Demiraj

SHENIME

1. Këtu nuk kemi marrë parasysh përdorimin e politizuar, përkatësisht të zyrtarizuar të emërtimit *šiptari*, e të stigmatizuar *šiftari*, në ish-Jugosllavinë e periudhës së Rankoviç-it, me të cilin shënjohehin shqiptarët e Kosovës, për t'i dalluar nga *allbancat*, dmth. shqiptarët e Shqipërisë.

2. Ndër popujt fqinjë dhe gjetkë mbizotëron shenjuesi etnik-gjuhësor që ndërtohet mbi bazën e përbashkët *arb-/alb-, khs.: gr. *Ἀλβανός*, *Ἀρβανός* "shqiptar", *Ἀρβανίτης* "arbëresh i Greqisë", serb. *Albanac*, *Arbanas*, bullg., maq. *албанец*, arom. *arbinés* (Papahagi 1963 135), turq. *arnaut*, it. *albanese*; gjerm. *Albaner* etj. Kjo bazë është e përhapur edhe në diasporën historike shqiptaro-arbëreshë, khs.: arb. (Gr.) *arvanit* dhe (më rrallë) *arbëror*, (It.) *albëresh*, *arbëresh*, *bri(e)sh* (pranë *gjegj* - Altimari 1994 (1992) 53v.), (Kr.) *árbanas*, (Mandr.) *allbanc*, (Ukr.) *allbanc(er)* (Musliu-Dauti 1996) etj. Për forma dhe përdorime të ndryshme të njërit apo tjetrit variant shih, ndër të tjerë, edhe Çabej SE II 61vv.; Demiraj 1999, 175vv. etj.

3. Në këtë shumësi variantesh forma Schipudar është me e shpeshtë (= 4 raste).

4. Ky mbiemër na paraqitet më fort si llagap krahas patronimit Andreas. Origjina shqiptare e familjes fiton forcë argumenti sidomos në dokumentin nr. 269 (vëll. II, f. 62) së bashku me shënimet shtesë të përfshira në të; khs.:

1370, më 11 gusht, në Raguzë: Një banor i Shkodrës vë peng ndaj një banori të Drishtit. Vita i biri i dukës së Shkodrës shpall se pranon dhe është i kënaqur që Don Marin Bushati e Don Pashko, epitröp të Don Dominçe Serpentin (t) nga Drishti, mund t'ia shesin ato pengje që kanë Vitës së përmendur [më lart], dmth. 3 noffo dhe një ladiçë argjendi, në rast se ai nuk i kërkon ato deri [ditën e] Shën Serxhios, pa bërë ndonjë ankesë. Këto sende i ka lënë peng për dhjetë dukatë dhe 16 grosh, dhe në qoftë se shiten më shumë, [ajo] çka tepron duhet t'i dorëzohet Don Pjetër Scapuder-it prej Drishtit, dora vetë.

[Shënim 1] Viti 1371 (Div. Canc. 1371 inserta libro Dtrib. testament. 1371-1372) "prifti Pjetër Andrea prej Drishtit Arbën(esh)" përmendet. 1372. 19 qershor "Bratovin, vëllai i njëfarë Utiesseni, shkruan në sllavisht" pranoi nga Sergolo de Boguno, epitröp i të përmendurit Utiesseni, në bazë të delegimit të bërë prej nënës së tij. Mori / pranoi

[nga ata] një cohopertorium dhe një lintheum (Div. Canc 1371; Jireček, AslPhil. 26, 203). 1372, 3 nëntor Pasqua Bubulica, epitröp i priftit Marte, birit të tij, mori nga prifti Pjetër Schibudar prej Drishtit dhe nga prifti Pjetër Suma "për punimet që bëri i sipërthëni Don Marte, biri i tij, në shtëpinë e kishës së Shën Barbaras 20 dukate ari."

5. Jireček (1916b, 111vv.) bën një përshkrim të hollësishëm edhe të qytetit të Drishtit me rrethina. Lidhur me situatën etno-kulturore në qytet ai, ndër të tjera, shkruan: "*Siç shkruan Barleti, edhe në shek. XV qytetarët e mbanin veten me krenari si pasardhës të romakëve (Romanorum colonos se appellantes). Në fakt gjenden midis emrave të familjeve edhe shumë syresh të pastër romanë: Palombo ose Colomba, de Leporibus, Barbabiancha, Summa, Bello; ndërmjet tyre ka pa padyshim edhe shqiptarë, si: Bariloth, Precalo, Scapuder (1368 v., gjurma e parë e emrit etnik të shqipëtarëve), serbë, si: Berivoj, ose grekë, si: Calageorgii dhe Spano (gr. σπανός - qose, pa mje-kër). Familja fisnike më e shquar ishte ajo Span-i ose Spano, serb. Spanovici. Një degë [e saj] ishte në shek. XV në shërbim të venedicianëve. Një tjetër i përkiste përkrahësve të serbëve. Shpesh përmendet prej saj në librat e arkivave raguzanë Pjetër Shpani, një katolik shqiptar: 1430-1456 (t para 1458). Ai kish tre djem..."* (f. 113).

6. Khs. Keta (1777, 171): "*Abbiam veduto in fine l'Alba Macedonia, l'Albano, o Albania nostra verso il Drino Albo tralla Macedonia, ed Epiro, de' quali nomi anticamente non solo, ma pur modernamente participa, e non varie volte fu nomata Arbano, ed Arbania, al parichè l'Albanitia del Peloponeso, detta Arbanitia dagli scrittori bizantini, e Leunclavio, presso cui, e presso il Coronelli gl'abitanti dell'Albania nostra da'turchi vengono detti arbanosj arnautlari gaùri, in singolare arbanòs arnaut gaùr, quali in turchesco vagliano epirota cristiano.*" (171)

7. Kësaj çështjeje i kemi përkushtuar një studim të veçantë (ende në përpunim e sipër), ku hedhim tezën se ngushtimi i funksionit të shenjuesit *arbën/r(-)* si etnik i mirëfilltë dhe, paralelisht me të, specializimi i përdorimit të tij kryesisht si "shqiptar/shqipfolës i krishterë i ritit katolik-romak" është një proces që mund dhe duhet të ketë nisur shumë kohë para pushtimit osman të trojeve shqiptare. Përdorimi në këtë kohë i etnonimit arbëror, krahas *Arbëri-a*, për zonën e Himarës me rrethina ka të bëjë gjithashtu me statusin e veçantë të popullsisë shqiptare të asaj zone si "Cattolici di rito gre-

co." (khs. Zmajevich 1702/3 - te Bartl 1979 5).

8. Khs. Buzuku (1555): "gjithë popullinë e kërshenë endë Arbanit ata en mortajet largo, ty të lufme zot." (18v85-7) kundrejt: "E ky anshtë i pari kat: ai qi nukë jet fort enbë fët të Krishtit, por sa e vgjan kun pak të keq ashtu thotë: vete banem turk." (23r17-20)

BIBLIOGRAFIA

Altinari, F.: *Alcuni etnici di origine albanese nei dialetti di Calabria*, në "Scripta minora albanica", në serinë: "Quaderni di Zjarri", Rende 1994 (1992), f. 47-57.

Bartl, P.: *Die Albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung*, Wiesbaden 1968.

Bartl, P.: *Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert*, Bd. II, në: „Albanische Forschungen“ Nr. 20, Wiesbaden 1979.

Buda, A.: *Etnogjeneza e popullit shqiptar në dritën e historisë*, në: "Konferenca Kombëtare për formimin e popullit shqiptar, të gjuhës dhe të kulturës së tij" (Tiranë, 2-5 korrik 1982), Tiranë 1988, f. 15-31.

Chetta, N. (= Nikollë Keta): *Lessico italiano-albanese del sac.* (1763 – dorëshkrim: mikrofilmi ndodhet në bibliotekën e universitetit të Kalabrisë në "Fondo Gangale": Theca III. 29)

Chetta, N.: *Tesoro di notizie su de' Macedoni* (Palermo 1777 - dsh; botues Mandalà, M. & Fucarino.Gi.), Contessa Entellina 2002.

Çabej, E.: *Emrat nacionalë të shqiptarëve*, në: "Studime Gjuhësore", Bleu V, Prishtinë 1975 (1972) 68-71.

Çabej, E.: *Emri i vjetër nacional i shqiptarëve*, në: "Studime Gjuhësore", Bleu V, Prishtinë 1975, 63-67.

Çabej, E. (& Xhuvani, A.): *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, në: "Studime Gjuhësore", bleu III, Prishtinë 1976 (botimi i parë 1962), f. 191-303.

Çabej, E.: *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, Bleu II, Tiranë 1976.

Demiraj, B.: *Aktet e "Kuvendit të Arbënit" dhe rëndësia e tyre në studimet albanologjike*, në përmbledhjen: "Das albanische Nationalkonzil 1703. Kulturwissenschaftliche Tagung in seinem 300. Jubileum. München, 13. September 2003" (botues B. Demiraj), Prishtinë 2004, f. 70-87.

Demiraj, Sh.: *Prejardhja e shqiptarëve nën dritën e dëshmive të gjuhës shqipe*, Tiranë 1999.

Floqi, K.: *Origjina e mbiemnet Shqyptarë*, Shqypni, Albanoi, Albania, në: "Hylli i Dritës" 11 [1935] 135-141.

Hahn, J.G. v.: *Albanesische Studien*, Bd. I, Jena 1854.

Hetzer, A.: *Die Schaffung der albanischen Nationalsprache*, në: "Studime" 8-9 [2002] 67 – 101.

Ismajli, R.: *Gjuha shqipe e kuvendit të Arbënit (1706)*, Prishtinë 1985.

Ismajli, R.: *Emri i shqipëtarëve*, në: "Artikuj mbi gjuhën shqipe", Prishtinë 1987, f. 96 – 105.

Ismajli, R.: *Etni dhe modernitet*, Prishtinë 1991.

Jireček, K.: *Albanien in der Vergangenheit*, në: "Illyrisch-albanische Forschungen. Zusammenge stellt von Dr. Ludwig von Thallóczy", Bleu I, München - Leipzig 1916, 68-93.

Jireček, K.: *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, në: "Illyrisch-albanische Forschungen. Zusammenge stellt von Dr. Ludwig von Thallóczy", Bleu I, München - Leipzig 1916, 94-124.

Kacorri, Th.: *Shpjegime të reja përmbi etnonimin shqiptar, shqiptarë, Shqipëri, toskërisht dhe shqyptar, shqyptarë, Shqypni, gegë-*

risht, në: "Seminari XVII Ndërkombëtar për Gjuhën. Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare (Tiranë 16-31 gusht 1995), Tiranë 1995.

Lloshi, Xh.: *Formimi i emrave përmbledhës nga tema e shumës*, në: "Studime filologjike" 2 [1976] 15-35.

Mandalà, M.: *L'opera inedita di Francesco Maria da Lecce: il Dittionario Italiano-Albanese (1702)*, në: "Quaderni di Dipartimento Linguistica" nr. 14 (Albanistica 2), Roma 1997, f. 243-271

Myderrizi, O.: *Emni i Shqipnis në kohën e mesme*, në: "Hylli i Dritës" 17 [1943] 3-25.

Myderrizi, O.: *Emri i vjetër kombëtar i Shqipërisë në tekstet e vjetra shqip me alfabet latin dhe arab*, në: „Studime historike" 1 [1965].

Mysliu, S. & Dauti, D.: *Shqiptarët e Ukrainës. Udhëpërshkrim dhe punime shkencore*, Shkup 1996

Panajoti-Meksi, G. Th.: *Prej nga rrjetet ëmëri shqiptar*, në: "Hylli i Dritës" 11 [1935] 483 – 486.

Riza, S.: *Fillimet e gjuhësis shqiptare*, në: "Vepra", bleu I, Prishtinë 1996² (1952).

Sejdaj, E.: *Etnonimi Arbëresh-Shqiptar*, Prishtinë 1996, 136 f..

Sirdani, M.: *Emni shqiptar e arbnuer*, në "Hylli i Dritës" 7 [1931] 198-204, 635-639.

Sirdani, M.: *Shqypnia dhe shqyptarët*, në "Hylli i Dritës" - Serje e re - Nr. 9, Shkodër 1941.

Shuteriqi, Dh.: *Mbi disa çështje t'Arbërit dhe mbi emrin Shqipëri*, në "Buletin i Shkencave Shoqërore" 3 [1956] 215v.

Thunmann, J.: *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen*, në: "Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker", 1. Theil. Leipzig 1774 (1979² - Hamburg), S. 169-366.)

Treimer, K.: *Der albanische Nationalname, gegisch sk'up, toskisch sk'ip*, në: "Indogermanische Forschungen" 35 [1915] 135-7

Xylander, J. R. v.: *Die Sprache der Albanesen oder Schkipetaren*, Frankfurt am Main, 1835

BURIMET

Acta et diplomata res Albaniae Mediae Aetatis illustrantia (Collegerunt et digesserunt Dr. Ludovicus de Thallóczy, Dr. Constantinus Jirecek et Dr. Emilianus de Sufflay), vol. II (annos 1344 -1406 continens), Vindobonae MCMXVIII (ribotim me fototipi Tiranë, Prishtinë 2002, Botues Shaban Sinani, Skënder Blakaj).

Cvnevs Prophetarum de Christo Salvatore Mvndi, et eivs Evangelica Veritate; italice, et epirotice contexta; Et in duas Partes divisa a Petro Bogdano macedone ... Patavii MDCLXXXV.

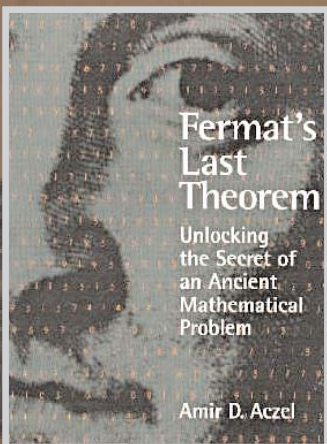
Concili Provintiaali o Cuvendi j Arbenit; MbelieXune nde viett gnaï mije sctat cint e tre ndene Clementit i GnimëXietmi Pape Pretemalit, Romæ, Typis Sac. Congregationis de Propaganda Fide, Anno MDCCVI (riprodhim me fototipi në "Kuvendi i Arbënit" Prishtinë 2003 – Botues Konferenca Ipeshkvore Shqiptare – f. 133 - 245).

Concilli i Eëut Scciypniis, baamun n'viet 1703 n'coh t'Paps Scciypnarit Clementit t'GnimëXettit (i kaa citt scciAp Don Egnell Radoja), n'Rom, me sctamp t'cuvetit S.T' Propagands, 1872. (riprodhim me fototipi në "Kuvendi i Arbënit" Prishtinë 2003 – Botues Konferenca Ipeshkvore Shqiptare – f. 249 - 363).

Chetta, N.: *shih më lart tek Bibliografia*.

Figlia, N.: *Il codice chieutino* (bot. Mandala 1995).

Fjalor i shqipes së sotme, Tiranë 2002

Këndi i librit

Libri “Teorema e fundit e Fermasë” i shkruar nga Amir D. Aczel është një vëllim që shpjegon gjithë evolucionin e matematikës gjë që çoi edhe në zgjidhjen e enigmës së tij d.m.th. demonstrimin e teorisë së tij të fundit. Matematikani i shquar francez (1601-1665) kish shkruar në shënimet e tij se nuk kish më vend në letër për përfundimin e ekuacionit të njohur $x^n + y^n = z^n$ që nuk është i vërtetë për $n > 2$. Në realitet kjo zgjidhje kërkoi dy shekuj dhe përlogaritje të gjata teorish matematikore. Një zgjidhje tepër e gjatë, komplekse, që i ka rrënjët deri tek matematika e grekëve antikë, duke kaluar nga ternat (numrat me tre shifra) të Leonardo Pisano Fibonaccit (1170-1250) dhe disa nga teoritë më të evoluara moderne.

Libri pra nuk është një demonstrim matematik i kësaj teoreme por një udhëtim i mrekullueshëm që përqafton dy mijëvjeçarë matematike, i paraqitur në formë të qartë e bindëse, shpesh me narrativë gati kinematografike e lidhur mbi të gjitha me efektin e pabesueshëm që shkaktoi në atë kohë demonstrimi i teoremës së fundit të Fermasë.

Kombi si organizatë jofitimprurëse

(Pasoja të kësaj përqsasjeje në mbarëvajtjen e kombeve, shteteve dhe marrëdhënieve ndërmjet tyre)

The Nation as a Nonprofit Organization

(Implications of this approach for the well-being of nations, states and relations between them)

Hyrje

Konfliktet e armatosura për shkaqe kombëtare, të zhvilluar dendurazi në vitet '90 të shekullit të XX-të, po ashtu lëvizjet në formën e migracionit të individëve për shkaqe ekonomike dhe jo-ekonomike kanë dhënë shkas për një trajtim më nga afër të dukurisë së kombeve në shkencat shoqërore në vitet e fundit. Në dyshim është vënë në mënyrë të posaçme vlera e konceptit të *nation-state*, lidhjet mes kombit dhe shtetit në kushtet e reja që njeh bota nën procesin e globalizimit. Në disa drejtime po punohet për dhënien e një koncepti më të mirë për kombin, i cili do t'i përshtatej ndryshimeve shoqërore të viteve të fundit dhe i cili do të shërbente si bazë për politikën ndërshtetërore dhe brendashtetërore.

Rezultatet e kësaj pune do të ndikojnë mes të tjerash drejtpërsëdrejti në përparimin e teorisë dhe praktikës që lidhet me kombet.

Raporti shkencor që ju paraqitet sjell shkurtimisht rezultate nga puna ime e deritanishme kërkimore¹, e cila synon që nëpërmjet sjelljes së një përqsasjeje të re për dukurinë e kombit të japë bazë dhe instrumenta për zhvillimin e kërkimeve të mëtejshme në dimensione të reja në fushat e mbarëvajtjes së kombeve, shteteve dhe marrëdhënieve ndërmjet tyre.

Kombi i sistemuar si një lloj organizate jofitimprurëse jep mundësi për një përqsasje ekonomike për këtë dukuri, bazuar në njohuri që i renditen teorisë së ekonomisë, të organizatave, të sistemeve, të kontrollit dhe manaxhimit, të marketingut dhe financimit. Mbi këtë bazë dhe me instrumenta të siguruara nga fushat e lartpërmendura mund të zhvillohen kërkime të mëtejshme në një fushë të re interdisciplinare kërkimi që synohet të krijohet përmes këtij studimi e pikërisht *Nation Management*. Pranimi bazë në këtë studim është ai, që brenda një kombi të caktuar ekziston synimi dhe vullneti për të siguruar mbarëvajtjen e kombit dhe ekzistencën e tij më vete nga kombet e tjerë. Në kapitullin përmbyllës do të diskutohet në mënyrë kritike mbi këtë pranim.

Në kapitullin e dytë paraqitet metodologjia e ndjekur për këtë studim; në kapitullin e tretë bëhet një sistematizim i kombit si një lloj organizate jofitimprurëse dhe përcaktohen kufijtë për studimin; në kapitullin e katërt

studiohen teorikisht pasoja të kësaj përqsasjeje të re në mbarëvajtjen e kombeve, shteteve dhe marrëdhënieve në mes tyre; në kapitullin e pestë sillen si studime rasti: kombi shqiptar dhe kombi grek nga një pikëpamje krahasuese, marrëdhënia komb-shtet në Shqipëri dhe Greqi në një pikëpamje krahasuese dhe roli i organizatave mbishtetërore në marrëdhëniet ndërmjet këtyre dy shteteve. Kapitulli i fundit i kushtohet nxjerrjes së përfundimeve dhe dhënies së perspektivave për kërkimin e mëtejshëm shkencor.

Metodologjia

Teoritë të cilat shfrytëzohen për sistematizimin e organizatave jofitimprurëse u renditen ekonomisë në kuadër të trajtimit të sektorit të tretë (të ndërmjetshmit mes sektorit privat dhe atij shtetëror), në veçanti ekonomisë së ndërmarrjeve në kuadër të trajtimit të organizatave jofitimprurëse si një prej llojeve të organizatave, teorisë së sociologjisë, politikës, psikologjisë në kuadër të trajtimit të sjelljes së anëtarëve, rolit të këtyre organizatave në jetën shoqërore të vendeve ku ato veprojnë. Metoda kryesore e studimit të këtyre organizatave është ajo empirike kualitative, metodë përmes së cilës janë studiuar e krijuar raste të tjerë të veçantë, të stabilizuar tashmë në literaturën për organizatat jofitimprurëse.

Në kuadër të studimit tim do të trajtohet literatura mbi organizatat jofitimprurëse dhe krahas saj është studiuar dukuria e kombit nga ana empirike përmes instrumentit të vëzhgimit. Krahas vëzhgimit të dukurisë në raste empirike do të tërhiqet dhe literatura ekzistente për kombet, për të mbërritur deri tek sistematizimi i kombit si një lloj

organizate jofitimprurëse.

Në kuadër të trajtimit të pasojave të kësaj përjasjeje të re për kombin si një organizatë jofitimprurëse thirren për analizë të mëtejshme në një dimension të ri instrumenta nga perspektiva e ekonomisë, organizatave, sistemeve, kontrollit dhe manaxhimit, marketingut dhe financës. Këto kanë për qëllim sistematizimin e kombit si një lloj i ri i organizatave jofitimprurëse. Njëkohësisht këta instrumenta dhe propozime praktike kanë për qëllim dhënien e një modeli për përmirësimin e manaxhimit të marrëdhënieve ndërmjet kombeve dhe shteteve nga një këndvështrim mbishtetëror (në kuadër organizatash të nivelit botëror si Organizata e Kombeve të Bashkuar, apo të nivelit rajonal si Bashkimi Europian, Këshilli i Europës, Organizata për Sigurimin dhe Bashkëpunimin Europian).

Sistematizimi i kombit si një lloj organizate jofitimprurëse dhe kufijtë për studimin

Literatura e stabilizuar mbi kombin e trajton atë si dukuri shoqërore, pa caktuar në mënyrë të saktë në një përkufizim të vetëm kufijtë dhe përmbajtjen e konceptit. Mes të tjerash kombi trajtohet si homogjenitet etnik, si homogjenitet gjuhësor dhe traditash, si bashkim politik në shtet, si bashkim fetar.

Në shqyrtimin e literaturës për kombet mund të vërehet mungesa e dimensionit ekonomik, i cili synon të shtohet përmes këtij punimi. Vëzhgimi i rasteve empirike bën të mundur shquarjen e elementëve ekonomikë brenda dukurisë së kombeve, shquarjen e diferencës në nivel organizimi mes kombeve trajtuar si raste empirike përmes instrumentit të analizës së organizatave. Më tej një trajtim i kombinuar i teorisë aktuale mbi kombet, i përfundimeve të nxjerra nga shqyrtimi i rasteve empirike dhe i teorisë ekzistente mbi organizatat jofitimprurëse bën të mundur dhënien e një sistematizimi të ri të kombeve si një rast organizate jofitimprurëse. Ky sistematizim nuk ka për qëllim të jetë zëvendësues për sistematizimet ekzistuese.

Në këtë kapitull, duke bërë një kufizim të lëndës që do të trajtohet në studim, shquajmë: a) objekte të studiuar janë: kombi si organizatë jofitimprurëse, lidhja komb-shtet brenda një shteti, marrëdhëniet ndërshtetërore dhe roli i organizatave mbishtetërore në mbarëvajtjen e kombeve, shteteve dhe marrëdhënieve ndërmjet tyre; b) në dimensionin kohor kemi dy lloj përfshirjesh: përfshirjen e gjendjes në 2006 dhe në fund të 2007-ës, përfshirjen e periudhave në formë historike².

Pyetja kryesore, së cilës përmes këtij studimi kërkohet t'i jepet përgjigje është: **A ekziston një rrugë, duke përjashtuar atë ushtarake, për të mundur, që kombet në kuadër të manaxhimit të tyre vetë, të kujdesen dhe për mbarëvajtjen e kombeve që i rrethojnë?**

Trajtimit të objekteve të përcaktuar për këtë studim, të lëndës si dhe gjetjes së një përgjigjeje për pyetjen e saposhtuar i kushtohen dy kapitujt në vijim të studimit.

Pasoja të kësaj përjasjeje në mbarëvajtjen e kombeve, shteteve dhe marrëdhënieve ndërmjet tyre

Duke u nisur nga sistemimi i kombit si një lloj organizate jofitimprurëse hapet një dimension i ri dhe na ofrohen instrumenta që na ndihmojnë të fiksojmë dhe shqyrtojmë elementë brenda dukurisë, bashkë me problematikën që ata mbartin në vete. Shquajmë mes tyre: *cili/cilët janë kushtet e anëtarësimit në kombin si organizatë, ku është e regjistruar/duhet të regjistrohet kjo organizatë, cilat janë qëllimet e saj, si është e organizuar ajo, si financohet, cilat janë strategjitë e saj, si e realizon ajo strukturimin dhe formulimin e strategjive, si i aplikon ajo ato konkretisht dhe ia përshtat ato zhvillimeve në terren, si e kufizon ajo veten nga organizatat e tjera* (cilat janë anët e forta dhe të dobëta të saj, shanset dhe rreziqet që i shtrohen përpara). Ndër këta elementë shquajmë në këtë raport dy: **a)** kushtin/kushtet e anëtarësimit në kombin si organizatë dhe **b)** ku është e regjistruar/duhet të regjistrohet kjo organizatë. Problematika dhe rreziqet brenda këtyre dy elementëve të organizatës (të cilat do të shqyrtohen më nga afër teorisht dhe do të ilustrohen nga ana empirike përmes studimeve të rastit në kapitullin që vijon) kanë në bazë përjasjet e ndryshme në literaturë për kombet. Për elementin e parë mund të shquhen si pole: *e drejta e individit për ta vetëdeklaruar kombësinë* (duke siguruar në këtë mënyrë anëtarësinë në një komb të caktuar) përballë *caktimit të kombësisë së individit në bazë të paraardhësve të tij*. Për elementin e dytë shquajmë si dy pole: pamundësinë e regjistrimit të një kombi për shkak të ekzistencës së një shteti komb, në të cilin nuk njihen etni të tjera, përtej asaj që mban pushtetin shtetëror, përballë mundësisë së regjistrimit të një kombi për shkak të njohjes së etnive të tjera (në formë minoritetesh në një shtet me një etni kryesore).

Trajtimi teorik në këtë kapitull do të japë një model bazë mbi mënyrën sesi mund të manaxhohet një komb. Më tej duke shqyrtuar mundësinë e dhënies së incentiveve nga organizata mbishtetërore (si OKB, apo BE, KE,

OSBE) që mund të jenë të natyrës financiare ose jofinanciare, do mund të jepet një model, sesi mund të nxiten kombet si organizata që në kuadër të manaxhimit të tyre vetë, të kujdesen dhe për mbarëvajtjen e kombeve që i rrethojnë. Në këtë mënyrë i pergjigjemi dhe pyetjes bazë që e vendosëm në qendër të studimit. Po ashtu vendosim dhe shqyrtojmë më nga afër marrëdhëniet mes kombeve, shteteve dhe rolin e organizatave mbishtetërore në këto marrëdhënie.

Në kuadër të këtij raporti shquaj mes propozimeve konkrete, atë të krijimit dhe mbajtjes në këmbë të grupeve të punës pranë organizatave mbishtetërore, me qëllim monitorimin e aktiviteteve të kombeve brenda shteteve dhe shteteve vetë në sjelljen e tyre karshi kombeve, të cilët gjejnë pjestarë të tyre në këto shtete. Këto grupe monitoruese pune të japin raporte me qëllim: **1)** këshillues; **2)** vlerësues për **a)** kombet në sjelljen e tyre karshi fqinjëve, **b)** shtetet karshi kombeve, të cilë gjejnë pjestarë brenda këtyre shteteve, **c)** politikanët karshi pjestarëve të kombeve në përbërje të shteteve të tyre **d)** shtetet karshi shteteve fqinje me ta. Vlerësimet të jenë me stimuj të natyrës financiare (në formë financimesh për arsimin, shkencën, kulturën në një shtet) dhe jo-financiare (me ndikim direkt mbi imazhin e kombeve, shteteve, individëve).

Studime rasti

Brenda kërkimit, si studime rasti, të cilët në mënyrë të posaçme do të trajtohen brenda këtij kapitulli, janë zgjedhur kombi shqiptar dhe kombi grek në një vështrim krahasues, lidhja komb-shtet në Shqipëri dhe Greqi sërisht nga një vështrim krahasues, marrëdhëniet mes dy shteteve në fjalë dhe roli i organizatave mbishtetërore në këto marrëdhënie (komb-komb, komb-shtet (brenda shtetit), shtet-shtet).

Këto studime rasti janë akoma në shqyrtim e sipër e në kuadër të këtij raporti shkencor do të fiksohen rezultate paraprake që kanë të bëjnë në veçanti me problematikën e dy elementëve që u shquan në nivel teorik në kapitullin paraardhës: **a)** kushti/kushtet e regjistrimit si anëtar në kombin si organizatë, **b)** ku është e regjistruar/duhet të regjistrohet kjo organizatë. Në dimensionin kohor, brenda raportit, sillet gjendja në fillimars 2006. Fokusi është përqendruar në krahasimin mes kombeve, krahasimin e lidhjes komb-shtet në të dy shtetet dhe rolit të organizatave mbishtetërore në mbikëqyrjen e dy shteteve.

Një vështrim krahasues mes kombit grek dhe kombit

shqiptar në vitin 2006 jep rezultate që dëshmojnë për një nivel dukshëm më të lartë organizimi të kombit grek. Në këtë organizim dukshëm më të lartë ka rol me rëndësi dhe shteti grek si katalizator, i cili i jep rëndësi të lartë organizimit të diasporës greke të shpërndarë në gati 140 vende të botës, organizim që është rregulluar në një program të qeverisë greke për diasporën që në vitin 1983 dhe që realizohet përmes General Secretariat of Greeks Abroad. Në organizimin e kësaj diaspore shërbejnë dhe organizata të tjera si World Hellenic Council apo American Hellenic Institute.

Një vështrim krahasues mes lidhjes komb-shtet në Shqipëri dhe Greqi në vitin 2006 jep rezultate që dëshmojnë sërisht për një nivel dukshëm më të lartë të kësaj lidhjeje në Greqi se në Shqipëri. Greqia është një shtet që bën pjesë në Këshillin e Europës, por nuk e ka ratifikuar Konventën Europiane për minoritetet, nuk njeh minoritete etnike në Greqi, ndërmjet të tjerash nuk njeh minoritetin shqiptar (arvanitasit), megjithë dëshmitë e padiskutueshme për ekzistencën e tij nga drejtime të ndryshme shkencore apo të organizatave të të drejtave të njeriut (Greek Helsinki). Diskriminimi i shqiptarëve vërehet të ndodhë në disa përmasa: për minoritarët shqiptarë në Greqi: në mosnjohjen e të drejtave të tyre si minoritet, për çamët e përzënë me dhunë gjatë diktaturës ushtarake greke (pas Luftës së Dytë Botërore): në mosnjohjen e të drejtës së tyre të pronës, për emigrantët ekonomikë shqiptarë: në forma që lëvizin nga mosdhënia e dokumentave të qëndrimit, duke u lejuar punëdhënësve të tyre të shfrytëzojnë punën në të zezë deri në dhënien e vizave dhe dokumentave të qëndrimit vetëm në këmbim të deklarimit të emigrantëve se janë minoritarë grekë të Shqipërisë e po ashtu mosdeklarimi i numrit të emigrantëve shqiptarë në Greqi dhe sa prej tyre janë me statusin "homogeneis" (etnikë grekë) nga Ministria e Brendshme greke, për arsye se me këtë deklaram do të prekeshin interesat kombëtare greke.

Nga ana tjetër në Shqipëri minoriteti grek njihet dhe gëzon të drejta që janë përmirësuar dukshëm me kalimin e viteve. Minoritarë grekë janë gjendur dhe gjenden në politikë deri në rangjet e deputetëve në parlamentin shqiptar dhe ministrave në qeveri. Shkolla greke të niveleve të ndryshme janë hapur jo vetëm në zona ku jetojnë minoritarë grekë, por dhe në zona të tjera, ku pjestarë të minoritetit nuk janë të pranishëm. Një ngjarje, e cila shkaktoi reagime në publikun shqiptar në ditët e fundshkurtit 2006 e që shërben si një dëshmi më shumë që lidhja komb-shtet në Shqipëri është më e dobët

se në Greqi, është ajo e hapjes së shkollës greke në Himarë. Pjesëmarrja e zëvendësministrit të jashtëm grek në inaugurimin e saj, i cili u mbajt i fshehur për publikun deri në momentin e zhvillimit të tij, së bashku me paralajmërimet e presidentit grek, se hyrja e Shqipërisë në BE është e kushtëzuar nga zhvillimet e të drejtave të minoritetit grek, thirrja e tij drejtuar kryeministrit shqiptar për të mbajtur premtimet e dhëna dhe ajo që konsiderohet si lëshimi më i madh i shtetit shqiptar, lejimi i një pjestari të kombit grek të jetë drejtues i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, janë dëshmi të tjera më shumë për lidhjen më të dobët komb-shtet në Shqipëri. Në publikun shqiptar ato interpretohen mes të tjerash si presione të hapura të shtetit grek nga pozita e tij si anëtar i BE-së, po ashtu si e një investuesi shumë të rëndësishëm në ekonominë shqiptare. Kërkesa për realizimin e të drejtave të minoritetit shqiptar në Greqi, për rikthimin e pronave çamëve të përzënë me dhunë, për të drejtat e emigrantëve në Greqi nga ana e shtetit shqiptar janë të papërfillshme krahasuar me kërkesat deri në formë presioni të hapur nga ana e shtetit grek për të drejtat e minoritarëve grekë në Shqipëri.

Në kushtet që në mediat shqiptare ka filluar të diskutohet plani i qeverisë për regjistrimin e popullsisë në Shqipëri në vitin 2007, regjistrim që do të lejojë vetëdeklarim të fesë dhe të kombësisë nga ana e shtetasve shqiptarë, janë ngritur argumentat e parë në kundërshtim të propozimit, sidomos në kuadër të vetëdeklarimit të kombësisë. Në kushtet që edhe pse të mbajtura fshehur me kujdes nga organet shtetërore greke, janë të ditura dhe për publikun në Shqipëri, procesi i regjistrimit të popullsisë vlerësohet në këto argumenta të jetë i dënuar që para se të fillojë e pikërisht për shkak të mungesës së "fairness", gjë që mundëson që për rezultatin e tij që më parë të mund të paktën të dyshohet e më së shumti të pohohet se do të diskriminojë shqiptarët shtetas të Shqipërisë. Në këto argumenta shtohet se e vetmja mënyrë që do të garantonte drejtësi do të ishte ajo përmes regjistrimit bazuar mbi të dhënat anagrafike shumëvjeçare.

Një vëzhgim i rolit të organizatave mbishtetërore, që në këtë raport do të kufizohet: **a)** në kuadër të marrëdhënieve mes shteteve Shqipëri-Greqi, **b)** në kuadër të vëzhgimit të shteteve Shqipëri si anëtare e KE-së, anëtare e OKB-së, anëtare e OSBE-së, nënshkruese e marrëveshjes së asociimit me BE-në dhe **c)** Greqi si anëtare e KE-së, anëtare e OKB-së, anëtare e OSBE-së, pjestare e BE-së, jep si rezultat që ekziston një disbalancë e ndjeshme mes vlerësimeve/vërejtjeve (ndërhyr-

jeve në përgjithësi) që kanë të bëjnë me të drejtat e minoritarëve grekë në Shqipëri dhe vlerësimeve/vërejtjeve (ndërhyrjeve në përgjithësi) që kanë të bëjnë me të drejtat e shqiptarëve (minoritet shqiptar (arvanitasve), çamëve për rimarrjen e pronave, emigrantëve shqiptarë) në Greqi. Duke i lidhur rezultatet e këtij vëzhgimi me ato nga vëzhgimi i rolit të diasporës greke, lidhjeve komb-shtet në Greqi mund të argumentohet, se organizatat mbishtetërore të vëzhguara duket, se janë më tepër të ndikuara nga argumentat grekë, se nga argumentat shqiptarë. Për një ndryshim të qëndrimit të këtyre organizatave mund të nxirret si përfundim, se roli aktiv i shqiptarëve në argumentimin e qëndrimit të tyre dhe kërkitit të të drejtave të tyre njerëzore, më së pari mosdiskriminimit të tyre, duhet të njohë rritje sa më shpejt të jetë e mundur, në mënyrë që të mund të shihen rezultate të ndikimit, të tilla që procesi i regjistrimit të popullsisë të zhvillohet vetëm në kushte të tilla që garantojnë drejtësi. Nga ana e tyre, këto organizata mbishtetërore, do duhej të trajtonin më nga afër gjendjen (e pjestarëve të minoritetit ende të panjohur shqiptar në Greqi, çamëve dhe emigrantëve ekonomikë shqiptarë atje) dhe diskutimin publik mbi të nëpërmjet ekipeve vëzhgues, nëpërmjet marrjes parasysh të argumentave që kanë sjellë dhe sjellin shqiptarët në nivel ndërkombëtar, sikurse bëjnë me argumentat që sillen nga grekët. Kjo do të ndihmonte në balancimin e sjelljes mbishtetërore ndaj këtyre dy shteteve e këtyre dy kombeve.

Përfundime dhe perspektiva

Në këtë raport shkencor u kufizuam me sjelljen e skemës së këtij studimi, rezultateve të deritanishme nga kërkimi në nivel teorik dhe atë empirik dhe një pjesë të literaturës që do të shfrytëzohet për të. Përmes studimit, nga një përjasje socio-ekonomike, mundemi të japim një përkufizim të ri për kombin dhe njëkohësisht të zgjerojmë tërësinë e njohur në literaturë të llojeve të organizatave jofitimprurëse. Karakterizimi i kombit si një organizatë jofitimprurëse na jep mundësinë të shfrytëzojmë një dimension të ri dhe instrumenta në dispozicion për analizën e organizatave, për të bërë të mundur krahasimin (mes të tjerash) mes gjendjes së dy kombeve në një çast të caktuar kohe, ashtu siç u realizua në krahasimin mes kombit shqiptar dhe kombit grek. Më tej të japim instrumenta dhe propozime konkrete që kanë për qëllim dhënien e një modeli për përmirësimin e manaxhimit të kombit si dhe të marrëdhënieve ndërmjet kombeve dhe shteteve nga një

këndvështrim mbishtetëror.

Për t'u shquar dhe diskutuar në mënyrë kritike brenda kapitullit përmbyllës, vlen mes të tjerash një pranim në bazë të studimit, e pikërisht ai, që bën të mundur të merret për të vërtetë se ekziston synimi dhe vullneti nga anëtarët e një kombi për të siguruar mbarëvajtjen dhe

ekzistencën e tij më vete, megjithë zhvillimet që njeh bota sot që drejtohen për nga mbi- dhe ndërkombëtarja, për nga mbi- dhe ndërshtetërorja.

Lindita Komani³

Universiteti Karl-Franzens, Graz

lindita.komani@stud.uni-graz.at

Shënime

1. Deri në fillim të marsit 2006.
2. Mbetet ende për t'u vendosur mbi gjerësinë që do të marrë studimi, në këtë vështrim dhe sa periudha historike do të shquhen brenda studimit.
3. Komente për raportin dhe sugjerime literature për këtë studim janë të mirëpritur në adresën e sipërshtënuar.

Bibliografia

Anderson, B. *Die Erfindung der Nation: zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*. Frankfurt/Main [m.t.t.]: Campus-Verl., 2005.

Anheier, H.K. *The third sector: comparative studies of nonprofit organizations*. Berlin [m.t.t.]: de Gruyter, 1990. (De Gruyter studies in organization; 21. Organizational theory and research).

Baum, H.-G., Coenenberg, A.G., Thomas G. *Strategisches Controlling*. Stuttgart: Schäffer-Poeschel, 1999.

Badelt, C. (Bot.). *Handbuch der Nonprofitorganisation: Strukturen und Management*. Stuttgart: Schäffer-Poeschel Verlag, 1999.

Benedek, W. dhe Minna Nikolova-Kress (Bot.). *Menschenrechte verstehen – Handbuch zur Menschenrechtsbildung*. Wien: Neuer Wissenschaftlicher Verlag GmbH, 2004.

Birtek, F. (editor). *Citizenship and the nation-state in Greece and Turkey*. London [m.t.t.]: Routledge, 2005.

Brunnbauer, U. (Bot.). *Umstrittene Identitäten: Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*. Frankfurt/Main, Wien [m.t.t.]: Lang, 2002.

Day, G. dhe Andrew T. *Theorizing nationalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

Duda, H. *Nationalismus – Nationalität – Nation: Der Fall Albanien. Unter Berücksichtigung des Kosovo*. München: Vögel, 1991.

Eschenbach, R. und Christian H. (Bot.). *Führung der Nonprofit Organisation. Bewährte Instrumente im praktischen Einsatz*. Schäffer-Poeschel Verlag, 2003.

Fukuyama, F. *Staaten bauen. Die neue Herausforderung internationaler Politik*. Nga anglishtja: Hartmut Schickert. Berlin: Propyläen-Verl., 2004.

Gnéhenno, J.-M. *The end of the nation-state*. Minneapolis, Minn. [m.t.t.]: University of Minnesota Press, 1995.

Greek Helsinki: Report – The Arvanites. URL: <http://www.greek-helsinki.gr/english/reports/arvanites.html> [28 Korrik 2005]

Guanaratnam, Y. *Researching race and ethnicity*. Methods, knowledge and power. London [m.t.t.]: SAGE, 2003.

Gurr, T.R. (Bot.). *Peoples versus states. Minorities at risk in the new century*. Washington DC: United States Inst. of Peace Press, 2002.

Harff, B. dhe Gurr T.R. *Ethnic conflicts in world politics*. Boulder, Colo. [m.t.t.]: Westview Press, 2004.

Holton, R.J. *Globalization and the nation-state*. Basingstoke [m.t.t.]: Macmillan, 1998.

Ingold, T. (Bot.). *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routledge, 1994.

Kaufmann, E. (Bot.). *Rethinking ethnicity. Majority groups and dominant minorities*. London [m.t.t.]: Routledge, 2004.

Kola, A. *Arvanitët dhe prejardhja e grekëve (vështrim historik-folklorik dhe politik-gjuhësor)*. Tiranë: Shtëpia Botuese 55, 2002.

May, S. (Bot.). *Ethnicity, nationalism and minority rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Mediterranean Migration Observatory (2004). *Statistical data on immigrants in Greece: An Analytical Study of Available Data and Recommendations for Conformity with European Union Standards*. Final Report. Version i rishqyrtuar, Nëntor 2004. URL: http://www.mmo.gr/pdf/general/IMEPO_Final_Report_English.pdf [28 Shkurt 2006]

MFA (Greece). *The Greek Diaspora*. <http://www.mfa.gr/english/satelites/diaspora/> [28 Shkurt 2006]

Midgal, J.S. *State Building and the Non-Nation State*. Në: Journal of International Affairs; Vjeshtë 2004, Vol.58, Nr.1, fq.17, 30fq.

Mortimer, E. (Bot.). *People, nation and state. The meaning of ethnicity and nationalism*. London [m.t.t.]: Tauris Publ., 1999.

Münch, R. *Nation and citizenship in the global age. From national to transnational ties and identities*. Basingstoke [m.t.t.]: Palgrave, 2001.

Opello, W.C. dhe Rosow S.J. *The nation-state and global order. A historical introduction to contemporary politics*. Boulder, Colo. [m.t.t.]: Rienner, 2004.

Paul, T.V. (Bot.). *The nation state in question*. Princeton: Princeton University Press, 2003.

Pettifer, J. *The Greek Minority in Albania in the Aftermath of Communism*. Conflict Studies Research Centre, July 2001. URL: <http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/balkans/G97> [20 Korrik 2005]

Powell, W.W. *The nonprofit sector. A research handbook*. New Haven [m.t.t.]: Yale Univ. Pr., 1987.

Skutch, C. *Encyclopedia of the world's minorities*. 2005.

Teichova, A. *Nation, state and the economy in history*. Cambridge [m.t.t.]: Cambridge University Press, 2003.

Vickers, M. and Pettifer J. *Albania: from Anarchy to a Balkan Identity*. London: Hurst & Company, 1997.

Vickers, M. *The Cham Issue – Albanian National & Property Claims in Greece*. Conflict Studies Research Centre, April 2002. URL: <http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/balkans/G109> [20 Korrik 05]

Welge, M.K. dhe Al-Laham A. *Strategisches Management: Grundlagen. Prozess, Implementierung*. Wiesbaden: Gabler, 2003.

Wikipedia (Vers. Gjerm.). Nation. URL: <http://de.wikipedia.org/wiki/Nation> [28 Shkurt 2006]

Wikipedia (Vers. Angl.). URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Nation> [28 Shkurt 2006]

Wood, P. *Diversity. The invention of a concept*. San Francisco, CA: Encounter Books, 2003.

Xhufi, P. *“Operacioni” Himara*. Në: ABC Nr.66, 03.03.2006.

Xhufi, P. *Kur shteti grek zbulonte shqiptarët*. Në: ABC Nr.15, 12.12.2005.

Verli, M. *Arvanitët, sa pak i njohim*. Në: ABC Nr.23, 13.02.2006.

FURTUNE MBI NJE STUDIM MBI MISRIN E MODIFIKUAR GJENETIKISHT

Publikimi në revistën *British Food Journal* i një artikulli që tregon se konsumatorët preferojnë misrin e modifikuar gjenetikisht (Omgj) më shumë se atë tradicional, ka nxitur diskutime të zjarra. Ky studim, i kryer në një dyqan në Kanada, tregon se shitjet e misrit Omgj janë rritur me 50% dhe revista në fjalë ka marrë një shpërblim për botimin e këtij shkrimi.

Por, sipas organizatës ambientaliste GMWatch, studimi i mësipërm është një gënjeshtëri. Kjo e fundit publikoi një fotografi që tregon një tabelë mbi konfeksionet e misrit tradicional ku shkruhet “A dëshiron të hash një misër plot me krimba?”, ndërkohë kur konfeksionet me misër Omgj kishin etiketën “Misër i ëmbël cilësor”. Në të kundërt, studimi i publikuar në vëllimin 105 në faqen 700 të revistës, tregon se misri ishte tregëtuar duke thënë se misri ishte pak a shumë i modifikuar gjenetikisht.

“Nëse gjërat qendrojnë kështu – thotë Richard Jennings në Universitetin e Kembrixhit i cili studion problemet e lidhur me etikën e publikimeve shkencore – ky studim duhet të tërhiqet plotësisht.

Chris Griffith nga University of Wales Institute në Cardiff, drejtor i revistës, refuzoi tërheqjen e këtij numri nga tregu por do të botojë një letër dënimi për studimin në fjalë dhe do të kërkojë një përgjigje nga autori kryesor i tij, Doug Powell nga Kansas State University.

New Scientist

ZBULOHEK NJE REAKSION KIMIK QE MUND TE JETE SHKAKTAR PER PARKINSONIN DHE ALZHEIMERIN

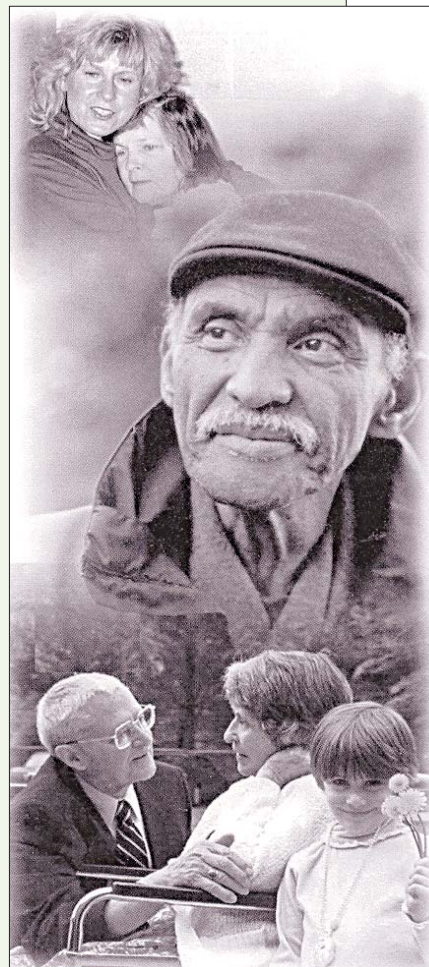
Kërkuesit amerikanë në Burnham Institute for Medical Research, në La Jolla, Kaliforni, zbuluan një reaktion kimik që mund të jetë në bazën e mekanizmit përgjegjës për sëmundjet neurodegenerative si Parkinson dhe Alzheimer. Ky studim u botua në një nga numrat e fundit të revistës *Nature*.

Ky reaktion kimik ndodh në trurin e të moshuarve dhe mund të çojë në formimin e blloqeve të proteinave të aftë të ruajnë apo keqësojnë demencën. Gjatë studimit u vëzhgua ndërveprimi midis oksidit të azotit dhe proteinë-disulfid izomerazës (PDI), procesi pra që ndihmon proteinat të zenë vendin e duhur e të parandalojnë formimin e grumbujve të proteinave të dëmshme.

Studiuesit amerikanë të drejtuar nga Stuart Lipton, tregojnë se në trurin e personave të prekur nga Parkinsoni apo Alzheimeri, u has “nitrozilimi” i PDI-së e cila në këto kushte nuk mund të funksiononte normalisht.

Sipas shkencëtarëve, zbulimi i këtij mekanizmi mund të çojë në ndryshimin e ecurisë në kah të kundërt d.m.th. duke liruar PDI-në e duke penguar formimin e grumbujve të proteinave që shkaktojnë demencën.

Nature

Vepra bibliografike e Profesor Jup Kastrati

The Bibliographic Work of Prof. Jup Kastrati

Në historinë e kërkimeve dhe studimeve albanologjike, emri i profesor Jup Kastrati është sinonim i gjurmuesit, studiesit dhe sintetizuesit të madh, prandaj është e kuptueshme pse studimi i veprës së tij do të duhej të fillonte me studimin e asaj trashëgimie të botuar dhe në dorëshkrim, e cila përfshin njërin prej fushave më të frytshme të tij: bibliografinë.

Prof. JUP KASTRATI

Për profesor Jup Kastratin janë shkruar shumë artikuj shkencorë e përgjithësues. Lidhur me veprën e tij të plotë dhe të veçantë janë dhënë shumë mendime për tema të ndryshme dhe për rezultate të caktuara. Më në fund, përveç artikujve dhe studimeve të botuara deri më tash, për veprimtarinë e tij hulumtuese, shkencore, pedagogjike dhe intelektuale, mund të mësohet edhe prej deklaratave për opinion, si dhe prej disa mijëra letrave të arkivit të tij, me të cilat profesor Jup Kastrati ka komunikuar gjatë më shumë se një gjysmë shekulli. Pavarësisht nga ato, konceptet e tij për bibliografinë si shkencë dhe për vendin e saj në historinë e kësaj fushë, mund të mësohen edhe prej studimeve të tij për historikun e bibliografisë shqiptare, prej studimeve të tij rreth fondeve të bibliotekave shqiptare, prej parathënies dhe introdukteve të artikujve, përmbledhjeve dhe veprave të tij bibliografike, prej konsideratave që kishte për veprat e pasura me të dhëna bibliografike, prej intervistave dhe, më në fund, prej pikëpamjeve përmbledhëse që ka paraqitur në parathënien e vëllimit të parë të Bibliografisë së albanistikës.

«Unë nuk jam bibliograf, në kuptimin e punonjësit bibliotekar. Jam studiues e lëvruar i gjuhës amtare. "Fëmijët" e gjurmimeve të mia shkencore janë historia e albanologjisë dhe historia e letërsisë shqiptare. Bibliografinë e kam në funksion të kërkimeve të mia diturake. Pra mjet, jo qëllim më vetë»¹.

Profesor Jup Kastrati, mësuesi i mësuesve të bibliografisë, autori që vështirë arrihet edhe me mjetet teknike shumë të përshtatshme, për nevoja të hulumtuesve në fushën të bibliografisë nuk pranonte të shquhej paraprakisht me këtë titull shkencor, sepse

përtej kësaj, ai ishte hulumtues dhe studiues i albanologjisë, në të cilën bibliografia ka vend të merituar, por studimet dhe sintezat përfaqësojnë rezultatet kryesore. Siç e thotë që në fillim, të gjitha bibliografitë janë përfundim i hartimit dhe i botimit të studimeve e monografive jo vetëm për autorët, por edhe për problemet, dukuritë, shkollat dhe disiplinat linguistike të albanologjisë ose për gjinitë e filologjisë shqiptare.

Pra, siç mund të shihet prej dorëshkrimeve dhe prej artikujve të ndryshëm e versioneve të tyre, para se të shkruante një tekst për një autor a një problem shkencor, profesor Jup Kastrati hulumtonte dhe krijonte njësitë bibliografike, respektivisht përmasën e studimit të problemit në fjalë, e kjo arrihej përmes bibliografisë.

"Në metodën e punës sime shkencore kam pasur për kriter, gjithmonë, parimin që për çdo temë kërkimore (artikull shkencor, kumtesë, referat, stu-

Begzad BALIU
Prof. as. dr.

U lind më 20.11.1966 në katundin Makresh i Poshtëm, komuna e Gjilanit. Shkollën e mesme, drejtimi Bashkëpunëtor teknik i Matematikës, e kreu në Gjimnazin «Zenel Hajdini», Gjilan. Fakultetin e Filologjisë, Dega e Gjuhës dhe Letërsisë Shqipe, e kreu në Universitetin e Prishtinës. Po këtu, në Degën e Gjuhës, mbaroi edhe studimet pasuniversitare. Nga viti 1996 punon në Institutin Albanologjik të Prishtinës, Dega e Gjuhësisë-Sektori i Onomastikës. Po në këtë institucion mbrojti tezën e magjistraturës në maj 2000. Ka mbrojtur disertacionin «Onomastika e Gallapit» në vitin 2004 dhe nga ky vit është ligjërues në Universitetin e Prishtinës, Fakulteti i Edukimit dhe ka titullin Prof. ass. dr.

Është kryeredaktor i revistës për art, shkencë dhe kulturë «Shenjëzat» (1998) dhe drejtues i po të njëjtës shtëpi botuese. Redaktor i kulturës në të përjavshmen «Pasqyra» në Prishtinë. Kryeredaktor i radios «Egjinat» në Prishtinë. Në vitin 1994 themeloi Qerthullin e të Rinjëve të Onomastikës «Eqrem Çabej» në kuadër të Shoqatës së të rinjëve «Pjetër Bogdani» të Prishtinës. Drejtor i shtëpisë botuese «Era»; drejtor i organizatës joqeveritare «Qendra e Ndërlidhjes Arsimore dhe Shkencore», Prishtinë. Nga viti 1992 ka marrë pjesë, bashkorganizator dhe drejtues i disa aktiviteteve kulturore, letrare dhe shkencore në Prishtinë, Tiranë, Tetovë, Shkodër etj. Dhjetë vitet e fundit është paraqitur në shtypin ditor dhe shkencor me artikuj nga kultura, gjuhësia, letërsia, folklori dhe historia. Është autor dhe bashkautor i 17 vëllimeve nga fusha e gjuhësisë, historisë, bibliografisë, krijimtarisë letrare etj. Ka përgatitur për botim disa vëllime të konferencave shkencore albanologjike dhe veprat e disa gjuhëtarëve: Majer, Sjediu, Çabej, Kastrati etj.

dim, monografi, traktat), para së gjithash, të mbledh e të sistemoj literaturën speciale ose bibliografinë e veçantë e të posaçme. Edhe aty ku në studimet e mia nuk përmendet referenca, unë i kam të shënuara në skedarin përkatës. Prandaj, kjo është arsyeja që, sot, kam një fond shumë të pasur, të begatë burimesh, treguesish (indiqesh) bibliografike shqiptare dhe të huaja, albanologjike (evropiane dhe amerikane)², shkruan profesor Jup Kastrati.

Dhe kjo është arsyeja pse studimet e tij shkencore kanë karakter të hapur. Derisa prej shumë studiuesve tanë të mëdhenj mund të mësosh shumë, prej studimeve të profesor Jup Kastratit, jo vetëm mund të mësosh, por edhe mund të vjelësh shumë. Citimi, referimi dhe komentimi i shumë teksteve të studiuesve të tjerë me ndërmjetësimin e studimeve dhe hulumtimeve të tij, dëshmojnë jo vetëm nevojën e referimit në tekstet e autorëve të caktuar, por edhe besimin në seriozitetin e saktësisë së tij. "Për mua", thotë profesor Jup Kastrati, "bibliografia është një shkencë ekzakte sui generis".³

Pra, nisur nga vlerësimet e deritashme të profesor Jup Kastratit, në lidhje me bibliografinë, ne kuptojmë edhe konceptet e tij, jo vetëm për vlerën por edhe për institucionalizimin e saj deri në shkallën më të lartë të institucioneve akademike.

Profesor Jup Kastrati është jo vetëm bibliograf, por promovuesi i saj shkencor, jo vetëm bibliograf në kuptimin e bibliotekarit, por edhe autor i programit shkencor për themelimin e një Qendre të Bibliografisë Shqiptare, jo vetëm shënues i thjeshtë i bibliografisë për nevoja studimore, por edhe përpunues i saj, prej së cilës bibliografët e djeshëm kanë mësuar dhe mësojnë edhe sot për modelet e krijimit të bibliografisë shqiptare.

Duke kujtuar fillimet e tij shkencore, të cilat domosdo lidhen me një trashëgimi të shkollës austro-gjermane të

investuar në Shkodër, profesor Jup Kastrati konstaton: "Për dije-tarin, bibliografia është një kusht i domosdoshëm. Në fillimet e veprimtarisë sime bibliografike jam udhëhequr nga modelet bibliografike të albanologut të madh austriak Norbert Jokli (1877-1942). Shkenca e bibliografisë shqiptare krenohet që, në gjirin e vet, pati një studiues e dijetar aq të nderuar e të shquar në fusha të ndryshme të dijes njerëzore: indoevropianist, bal-

ikanolog, albanolog, sllavist, keltist, helenist, latinist, romanist, ungro-finist, maxharist etj. Në vitin 1916 N. Jokli u bë bashkëpunëtor i Vjetarit Indoevropian (Indogermanisches Jahrbuch), për të cilin mori përsipër përmbljedhjen e përpunimit të Seksionit VII: Shqip (Albanisch). Ai redaktoi vit për vit pjesën që referon përmbi botimet e reja të albanologjisë, që nga vëllimi IV (1917) e deri te vëllimi XXIV (1940), inkluziv. Bibliografia 23-vjeçare e këtij personaliteti të madh botëror është hartuar me erudicion të thellë. Është e një niveli të ngritur shkencor, një enciklopedi e vërtetë e albanologjisë. Punë tejet e përpiktë, shumë e pasur në informacion, kontribut i vyer e i rëndësishëm në studimet albanologjike, ballkanologjike dhe indoevropianistike. Ka të përshkruara e të regjistruara mbi 2500 zëra (tituj) punimesh. Bibliografia e Norbert Joklit, së bashku dhe me atë të Emile Legrand-it (1912) dhe të Henri Gûys-it (1937), përbën gurin themelor të bibliografisë retrospektive shqiptare me kritere të rrepta shkencore."⁴

Në këtë rrjedhë të vlerësimit dhe të studimit të historisë së zhvillimit të albanologjisë dhe të shkollave e metodave që janë ndjekur, profesor Jup Kastrati, studimin e tij programatik "Për një bibliografi shkencore albanologjike"⁵ e përfundonte me dy sugjerime:

"E para: Ekspozeja panoramike e botimeve 125-vjeçare bibliografike të mësipërme dëshmon më së miri për arritjet e kësaj dijeje në vendin tonë dhe jashtë Shqipërisë. Rezultatet janë të kënaqshme. Por për shekullin XXI, në të cilin po hyjmë, duhet menduar për një Bibliografi shkencore të plotë albanologjike. Do të ishte mirë që të kompjuterizohen të gjitha veprat bibliografike që u përmendën më sipër si dhe ndonjë tjetër që do të më ketë rrëshqitur pa e parë. Të "inventarizohen" verifikohen e saktësohen, të përpunohen sipas kriterëve dhe metodave më të përparuara të shkencave bibliografike bashkëkohëse botërore, të përfshihen në skemat përkatëse diturore të automatizuara, të klasifikohen, renditen, plotësohen e përditësohen dhe të sistemojnë sipas disiplinave të ndryshme.

Një pjesë të mirë e bibliografive të botuara duhen marrë me rezervë, duhen parë me sy kritik prej shkencëtari, sepse nuk janë hartuar de visu. Kanë të meta, pasaktësi dhe mungesa të ndieshme. Autorët e tyre shpeshherë nuk janë mbështetur drejtpërsëdrejt në librin ose artikullin e përshkruar, por tërthorazi, përmes një burimi të dytë. Ndër mjaft botime bibliografike mungon akribia shkencore: - conditio sine qua non: mungon objektiviteti, skrupuloziteti dhe minucioziteti shkencor. Mungon qartësia, koherenca, sis-

tematiciteti. Nuk janë regjistruar të gjitha të dhënat e duhura bibliografike. Në historinë e bibliografisë shqiptare retrospektive gjendemi përballë formash, rrugësh e metodash nga më të ndryshmet, zbatuar prej hartuesve të tyre, sipas objektit, pikësnyimit, interesave dhe qëllimeve të tyre diturore. Nuk është vendi, sot, të ndalemi në kritikën objektive përkatëse ndaj tyre. Për rezultatet duhen përgëzuar e lavdëruar përpiluesit. Arritjet t'i shohim me respekt dhe mirënjohje. Kritika ndaj tyre të jetë tepër e kujdesshme dhe e matur. Qendra e Informacionit dhe e Dokumentacionit Shkencor e Teknik e Akademisë së Shkencave duhet të lozë një rol vendimtar në këtë mes.

Duhet krijuar një ekip bibliografësh nga Biblioteka Kombëtare, Akademia e Shkencave dhe nga Universitetet tona. Ky ekip mund të ndërmarrë një udhëtim dituror nëpër Evropë dhe Amerikë për të gjurmuar Albanica nëpër fondet e bibliotekave të huaja, ashtu siç veproi Carli Göllner përpara fillimit të Luftës së Dytë Botërore për hartimin e veprës së tij Turcica. Është e nevojshme të krijohen lidhje dhe marrëdhënie të ngushta reciproke me një rrjet të gjerë bibliotekash të të pesë kontinenteve.

Ka ardhur koha që Biblioteka Kombëtare të fillojë botimin e Katalogëve të të gjitha librave që zotëron në

fondet e veta të pasura sipas të ashtuquajturit skedar universal. Një ndërmarrje e tillë shkencore presupozon botimin e një serie pesëdhjetë e sa librash të një kolane katalogësh të unifikuar.”⁶

Ndonëse që në parathënien e veprës së parë ai kuptonte rëndësinë e përgatitjes së bibliografive, siç shkruante ai “thjeshtë përshkruese, t’arsyetushme, të përgjithshme, të veçanta, alfabetike, kronologjike, tematike etj.”⁷, në veprat e tij dhe në artikujt e veçantë bibliografikë, shkruante se, kishte “ndjekë kriterin e ndarjes së librave simbas lande dhe aty ku ka qenë e mundur edhe ate alfabetik”⁸.

Profesor Jup Kastrati së pari i takon asaj shkolle historike që e ka përcjellë dhe e ka ngritur bibliografinë shqiptare që nga fillimet e saj; së dyti, ai ka mësuar dhe trashëguar rezultatet më të mira që kanë arritur bibliografët më të mëdhenj deri më sot; dhe së treti, ai ka krijuar një traditë të metodës për secilin studiues shqiptar që pretendon të shkruajë një ditë *Historinë e albanologjisë* ose njëren prej periudhave të saj.

Dr. Begzad Baliu

Fakulteti i Edukimit, Universiteti i Prishtinës, Kosovë

E-mail: bbaliu@yahoo.com

++ 377 (0) 44 173-596

Bibliografia

1. Motua ime ka qenë dhe mbetet: T'i shërbej atdheut. Intervistë me gazetarin Zenel Anxhaku, “Mësuesi”, XXXIX, 4 (2150), Tiranë, 2 shkurt 2000, f. 5-6.

2. Po aty, f. 5.

3. Për një bibliografi shkencore albanologjike, botuar në “Buletini i bibliotekave”. Biblioteka Kombëtare. Viti XXXIV, nr. 2, f. 13-20, Tiranë, 1996.

4. Po aty.

5. Po aty.

6. Cituar sipas ribotimit me plotësime *Për një bibliografi shkencore albanologjike*, “Fjala”-letërsi, art, shkencë, nr. 1, f. 8-9, Prishtinë, 1997, f. 9.

7. *Bibliografi shqipe*, N.SH., Botimeve “Naim Frashëri”, Tiranë, 1959. f. 4.

8. Po aty, f. 4-5.

DISA NGA LIBRAT DEDIKUAR VEPRES SE PROF. JUP KASTRATIT

PASURIA E KOMBEVE (THE WEALTH OF NATIONS) Adam Smith

Në majin e vitit 1776, mbi dyqind vjet më parë, u publikua "Kombet e pasur" me të cilin Adam Smith [1723-90] themeloi shkencën ekonomike moderne: kohë përpara revolucionit industrial ky vëllim ofroi disa interpretime të shoqërisë kapitaliste që po lindte (ndarja e punës, ndarja e klasave, vlera dhe puna) e parashikime të jashtëzakonshme mbi shoqërinë borgjeze dhe evolucionin e saj.

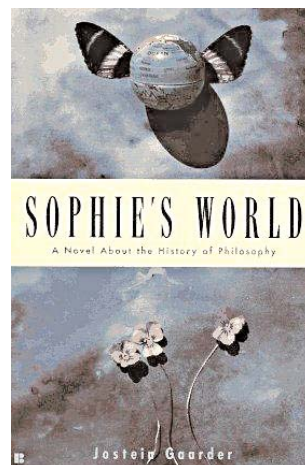
Përtej çdo përpjekjeje lavdërimi, nga të gjithë, edhe sot pranohet aktualiteti absolut i çështjeve teoretike dhe praktike që Smith trajtoi në veprën e tij kolosale.

MANUAL I PEDIATRISE HOMEOPATIKE (HOMÖOPATHIE FÜR KINDER) Norbert Enders

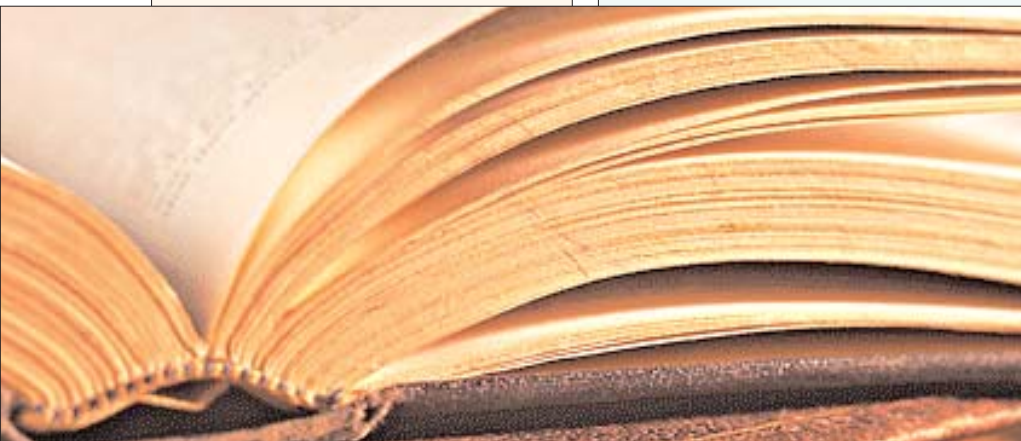
Norbert Enders, një homeopat shumë i njohur në Gjermani, ka sjellë në këtë vëllim gjithë përvojën e tij të një praktike ambulatoriale mbi dhjetëvjeçare të plotësuar edhe nga përvoja e homeopatëve të tjerë.

Kjo vepër është e ndarë në tri pjesë kryesore. Pjesa e parë trajton urgjencat pediatrike dhe fazat akute të shumë patologjive. Pjesa e dytë trajton fenomenologjinë, funksionet fiziologjike në përgjithësi, infeksionet, inflamacionet dhe stadet e ndryshme të zhvillimit të të sapolindurve, fëmijëve dhe adoleshentëve, përveç problematikës që lidhet me vaksinimet. Pjesa e tretë i dedikohet organeve të ndryshme të trupit.

BOTA E SOFIES (SOPHIE'S WORLD) Jostein Gaarder

Ky është një libër që përmbledh në një të vetëm romanin, librin e verdhë dhe një vepër filozofike të shkruar nga një mësues i Bergerit. Është një përcjellje e mendimit historik perëndimor nga presokratikët deri tek Sartri që ringjallen tek sytë dhe mendimet e Sofies, kjo vajzë e vogël që me ndihmën e një mësuesi kalon edhe një herë me radhë korrentet më të rëndësishme të mendimit filozofik. Është një libër që duhet shijuar dalëngadalë, stimulues e i thellë, i cili nuk shqyrton filozofinë në mënyrë akademike e të mërzitshme por kërkon të shtyjë të gjithë që të mendojnë. Filozofia nuk është vetëm bashkësia e mendimtarëve me teoritë e tyre por është edhe mundësia që të gjithë të hapin sytë për të patur një vizion të qartë për jetën, për të kuptuar pakëz më mirë atë që na rrethon; është një ndihmë për ata që arrijnë të shohin nga ana tjetër e pasqyrës... për të parë përtej kufirit, për të vënë pak në mëdyshje realitetin e për të na zgjuar nga kjo plogështi që na kaplon çdo ditë e më tepër... Një libër me një shpresë të brishtë: të kuptojmë më tepër për të qenë edhe pak më të mirë.

Zymer Ujkan NEZIRI
Dr.

Këngët popullore të dashurisë janë pasuri me vlerë e krijimtarisë shpirtërore të popullit shqiptar, kurse figura e krahasimit në to është ndër figurat më të rëndësishme.

Krahasimi në këngët e dashurisë është ndër figurat më të shpeshta, andaj roli i tij është i dorës së parë si për shfaqjen e parafytyrimeve ashtu edhe për karakterin njohës, veçmas ky i dyti ngrihet në shkallë të parimit jo vetëm artistik, po edhe jetësor, duke ngërthyer në vete botëkuptimin dhe pikëpamjet estetike për të bukurën dhe idealet jetësore.

Fija më e shpeshtë transmetuese e figurës së krahasimit është *si*. Më rrallë përdoren *posi* e *porsi*, shumë më të rralla janë *sa*, *sikur*, *sikurse*, ndërsa shumë pak përdoren *se*, *sesa*, *ashtu si*, *ashtu siç*, por ndërtohen krahasime edhe pa to. Fijet transmetuese quhen edhe lidhëza, lidhëza krahasore, nyja, këpuja, nyja të krahasimit, këpuja të krahasimit etj.

Krahasimi bashkëjeton me figura të tjera, ka vlera të caktuara artistike relative dhe absolute, varësisht nga pozita e varur apo autonome në kuadër të bashkëjetesës. Mund të jetë i zëvendësueshëm dhe zëvendësues, sipas funksionit të plotësuesit ose të të plotësuarit në pamjet poetike. Pra, kjo bashkëjetesë është e kushtëzuar.

Krahasimi i këngëve shqiptare të dashurisë ka veçori të përbashkëta dhe dalluese kundruall krahasimeve të tjera lirike dhe më gjerë. Shkurtësinë e ka veçori të përbashkët me krahasimet e tjera lirike, emocionalitetin dhe përjetimin pjesërisht, po edhe specifik, sepse edhe vetë kënga e dashurisë, me disa veçori, është specifike në gjininë e lirikës. Krahasimi është figurë që ka shtrirje gjithëkombëtare në këngët popullore shqipe të dashurisë. Pa dyshim, është figurë shumë e moçme dhe e pranishme afër tre shekuj në këngët kësofare të shënuara dhe si njëra ndër figurat më të shpeshta e më të rëndësishme.

Klishetë a format e ashtuquajtura stereotipe të kësaj figure, të hetuara kaherë në poezinë popullore, gjallojnë edhe në këngët tona të dashurisë. Krahasimi në këngë hap pamjen poetike, po mund të jetë edhe zbërthyes i saj ose përmbyllës. Në rastin e parë është edhe zbulues i tërësisë së pamjes, ndërsa në të dytin

është zbulues i shkallëshkallshëm ose i shkallëshkallshëm i brendshëm. Pra, ai është edhe prijës, tfillues, zbulues dhe përmbyllës. Ai del edhe si varg qendror, strumbullar, po herëherë edhe margaritar lirik dhe figurë-kurorë, pra kur të tjerat janë në funksion të tij. Krahasimin e gjejmë edhe autonom, por edhe në funksion të tërësisë së pamjes poetike, pra edhe të figurave të tjera, por kjo është e ndërsjellë, sidomos me epitelin dhe metaforën.

Krahasimin e vërejmë edhe në funksion të hapjes së dialogut lirik, të ngritjes së tensionit erotik dhe të rrumbullakimit të pamjes poetike, ndërsa kur është në funksion të epitetit ose të ndonjë figure tjetër, i ruan tiparet e veta kryesore si figurë.

Gradacionet, qofshin ngjitëse a zbritëse, gjejnë bazë të mirë mbështetëse në krahasimin. Të rralla janë krahasimet e ndërtuara mbi bazën e antitezës. Kjo mund të thuhet edhe për hiperbolën, ndonëse disa krahasime, veçmas ato për pasqyrimin e pamjeve grandioze, i afrohen shumë kësaj figure ose shkrihen në të.

Krahasimi ruan edhe tiparet e veta origjinale krahnore, krahas atyre gjithëkombëtare. Bëhet identifikues i vetvetes për trullin ku ka mbirë në një krahinë të caktuar, në malësi, në ultësira a në bregdet, gjatë pasqyrimin të jetës blegtorale, bujqësore etj.

Rrafshet krahasuese të ndërtimit të kësaj figure janë të llojllojshme: tokësore (bimore, shpesore, shtazore), sendore, atmosferike (rrufeja, vapa e gushtit, bora,

Zymer Ujkan Neziri (1946) është profesor, studiues e mbledhës i folklorit. Studimet e larta për gjuhë e letërsi shqipe i kreu në Prizren e në Prishtinë ku mbrojti magistraturën dhe doktoratën. Është këshilltar shkencor në Institutin Albanologjik të Prishtinës. Mlodi 16 vëllime me poezi gojore. Publikoi mbi 300 zëra biografikë. Është autor, bashkautor, përgatitës ose bashkëpërgatitës i dhjetë veprave. Ka marrë pjesë me kumtesa nga fusha e studimit të epikës gojore në shumë tubime shkencore kombëtare dhe ndërkombëtare. Ka realizuar qëndrime studimore në Kembrixh (Universiteti i Harvardit) dhe në Vjenë. Ka qenë profesor mysafir në disa universitete të Polonisë. Ka ligjëruar lëndën *Letërsia gojore në Universitetin e Tetovës*. Në Universitetin e Prishtinës ligjëron lëndën *Eposi i kreshnikëve*.

Grua shqiptare, Leanor Smith, 1924

smeti i borës etj.), kozmike (hëna, dielli, yjet) etj., por në epërsi qëndrojnë rrafshet krahasuese bimore, shpesore dhe kozmike. Kur ndërtohet mbi rrafshin tokësor, krahasimi ofron mundësi më të mëdha shprehëse, por bëhet shumë i fuqishëm mbi rrafshet e kombinuara tokë-qiell-tokë. Larmia e rrafsheve krahasuese është bazë shumë e fortë për

ndërtimin e krahasimeve të ndryshme dhe të llojllojshme që nga rrafshi tokësor deri tek ai qiellor.

Krahasimet e rrafshit tokësor ofrojnë mundësi të mëdha shprehëse, por shpesh i gjejmë të kombinuara edhe me rrafshet e tjera. Digresionet krahasuese të rrafsheve të kombinuara, në veçanti krahasimet tokë – qiell – tokë, ofrojnë mundësi të jashtëzakonshme për paraqitjen e bukurisë së qetë sublime, po edhe të pakapshme e përrallore, që i kthehet përsëri rrafshit të parë me një fuqi mahnitëse të dinamizmit erotik.

Janë me rëndësi edhe krahasimet e rrafshit jashtëtokësor dhe dyzimi i objekteve krahasuese qiellore në varg; krahasimet me elemente urbane dhe mosshkëputja nga tradita rurale etj. Të gjitha rrafshet, prej atij tokësor deri tek ai qiellor, janë në funksion të rrumbullakimit të shijes estetike dhe të idealit artistik e jetësor për të bukurën.

Krahasimet lirike erotike për vashën e ambientit epik shfaqin dhe tendenca afrimi me krahasimet e vargut epik. Disa krahasime të mjediseve malore, sidomos të zonave të thella, mund të quhen lirisht të ambientit epik dhe si të tilla janë me interes për studime të mëtejme përkritazi me prirjen e afrimit të krahasimeve lirike me ato epike, duke e prekur edhe çështjen e kufijve të lirikës me epikën.

Në përgjithësi mbizotëron tipi i krahasimit i ambientit rural. Paraqitet i ndërtuar edhe me elemente urbane, por pa u shkëputur nga tradita rurale. Dallohen lehtë format stereotipe të ndërtimit të tij, veçori kjo e pran-

ishme edhe të krahasimet joerotike.

Krahasimet nga jeta fshatare-baritore kanë lënë vullë të pashlyeshme në këngët e dashurisë, si për karakterin joshës të bukurisë së vashës, ashtu edhe për kërkesat e djalit dhe për intimitet e të dyve, duke u ngritur kështu në shkallën e njërës prej zbuluesve të kërkesave erotike, të shprehjes së relacioneve të caktuara historike, ose të marrëdhënieve shoqërore patriarkale dhe pamundësisë së realizimit të lirisë së ndjenjave erotike.

Është me interes edhe prania e krahasimeve të ndërtuara me mjete të kursyera të rrafsheve të ndryshme, pra pa xhevahirë, lira e florinj, por që janë joshëse dhe dëshmojnë se edhe me mjete të këtylla mund të bëhen krahasime të mira e tablo tërheqëse. Pra, nuk ka objekte të varfëra krahasuese, nëse nuk mungon imagjinata krijuese dhe mjeshtëria poetike.

Përveç krahasimeve të përbashkëta, si për trimin, ashtu edhe për vashën, disa sosh janë pothuajse të rezervuara vetëm për njërin palë. Pra, varësisht se cili prej tyre është objekt krahasimi apo cila pjesë e trupit vihet në spikamë me anë të kësaj figure.

Në këngët tona të dashurisë dominojnë krahasimet për vashën (çikën, gocën, cucën), veçmas për pjesët e trupit të saj sipas vijës anatomike kokë – këmbë, ndërsa për djalin janë më të pakta, por nuk mbesin në hijen e të parave. Me këtë figurë krahasohen rreth dyzet pjesë të trupit të saj: koka, balli, fytyra, faja, flokët, perçja, balluket (kablusha), zylyfi, bisteku (gërsheti), vetulla, qerpiku, qepalla, syri, hunda, goja, buza, gjuha, dhëmbët, mjekra, gusha, qafa, krahët, gjoksi, gjiri, shtati, mesi, barku, shpina, vithet, prehri, llëra, dora, gishti, këmba, gjuri, gashta e gjurit, pulpa dhe zogu i këmbës.

Mbizotërojnë figurat e krahasimit për gjirin, faqen, shtatin, syrin, flokët, gushën e vetullën dhe ato krahasohen me objekte krahasuese të të gjitha rrafsheve, por të rralla janë rastet kur si objekt krahasues merret pjesa e trupit për ta vënë në spikamë të krahasuarën – pjesën tjetër. Veçanërisht duhet të përmenden krahasimet e vijës gjarpërore të trupit, të cilat, krahas bukurisë, shprehin një shije estetike të përsosur.

Krahasimi del edhe si nxitës dhe zhvillues i rrjedhës së përjetimit erotik dhe i shijes estetike, herë – herë edhe kthyes i dinamizmit të brendshëm erotik në një statizëm shtangues para bukurisë së objektit të krahasuar, ndërsa në raste të rralla bëhet edhe ngritës i tensionit erotik në dëm të atij poetik. Prandaj, vlerat efektive dhe kuptimore të tij janë me rëndësi të shumëfishtë për poetikën e lirikës.

Krahasimi është shprehës i asociacioneve të përje-

timit dhe të shijimit, po edhe i atyre psikologjike, pa e rrënuar a lënduar domethënien objektive, si zbulues i ndjenjave të fuqishme erotike, emocionale etj. Krahaskimin e gjejmë edhe në funksion të zgjimit të parafytyrimit, herë prerazi e herë me intensitet të jashtëzakonshëm, me dinamizëm të shkallëshkallshëm a shpërthyes.

Larushia e ngjyrave, ndonëse të pakta në numër, fuqizon figurën e krahasimit. Nuk janë të rralla pamjet poetike mahnitëse për bukurinë e bardhë dhe të ngrohtë, por edhe pa ngrohtësi si bora dhe pa shpirt, ose për të zezën si shprehëse e bukurisë sublime, ndonëse del e kufizuar dhe përdoret vetëm për krahasimet e disa pjesëve të trupit të vashës. Krahaskim këtyre të dyjave, aty gjejmë shpesh edhe të kuqen, po edhe të verdhën etj., por më rrallë. Megjithatë, në krahasimet tona mungon larmia e madhe e ngjyrave, kur dihet se numri i tyre është shumëfish më i madh, andaj kjo laryshi është e kufizuar.

Në rrafshin estetik është me rëndësi rrezatimi i utilitares nga kjo figurë. Ajo paraqitet herë sheshazi e herë tërthorazi, por e ndërlidhur me shijen për të bukurën dhe idealin estetik, duke mos lënduar as njërin e as tjetrin, ndonëse ka raste edhe të kundërta kur ajo është mbizotëruese mbi estetikën dhe e dëmton atë. Kërkesat praktike, utilitare e të tjera të ngjashme nuk i paraqet kjo figurë për qëllime të vetvetes. Ato janë të lidhura ngushtë me ndjenjat e së bukurës dhe të përjetimit. Pra, utilitarja po, por pa dëmtuar anën estetike dhe anasjelltas.

Krahasimet erotike janë mjet shprehës i ndjenjave, i afrimit, i përjetimit, i normave morale dhe etike, i intimites, i fisnikërimit të shpirtit, i çiltërisë njerëzore dhe i njerëzimit. Krahaskimi është rrezatues i utilitares, herë sheshazi e herë tërthorazi, por rrallë lëndon anën estetike dhe shijen për të bukurën. Ai është shprehës i idealit etik e estetik dhe i shfaqjes së bukurisë shpirtërore e fizike. Krahaskimi është edhe shprehës i përgjërimit dhe i krenarisë epike.

Krahaskimi hap, zbërthen, plotëson ose përmbyll pamjen poetike; është fillues, shpalues, përfundues a varg qendror në strukturën e këngës; është hapës i dialogut lirik dhe ngritës i tensionit erotik; provokues i rrjedhave dhe i situatave shqetësuese të përjetimit; zbulues i veçorive psikologjike dhe etnopsikologjike; zgjuar i parafytyrimit vizuel të prerë, të jashtëzakonshëm, të shkallëshkallshëm ose të përnjëhershëm dhe shprehës i larushive të kufizuara të ngjyrave. Krahaskimi nuk është në funksion të epsheve të shfrenuara e as rrënues i dome-thënies objektive.

Sipas pozitës që ka në këngë, kjo figurë mund të jetë

krahaskim i njëfishtë, krahaskim i dyfishtë brenda vargut, krahaskim i dyfishtë i njëpasnjëshëm, krahaskim i trefishtë i njëpasnjëshëm, krahaskim i disafishtë dhe krahaskim i shtrirë edhe në tërë këngën.

Krahaskimi për vashën ka veçori të përbashkëta me krahasimet e tjera lirike, por dallohet me veçoritë specifikë të emocionalitetit dhe të përjetimit. Janë të pranishme edhe prirjet e modernizmit të pamjeve poetike në këngët e dashurisë, pra edhe te krahaskimi për vashën e mjedisit urban, por mjedisi rural ende është shumë i fuqishëm dhe pikëmbështetje qendrore e kësaj figure.

Janë me rëndësi edhe krahasimet për betimin e djalit, vetëmalkimin, po aty-këtu edhe për vetëlëvdatat. Pornotablotë janë të rralla, po edhe kur çojnë krye, i nënshtrohen kodeksit moral të shprehjes.

Diskretja, intimitja e hapur dhe kodeksi moral janë shfaqje me interes, por krahaskimi i vetmuar në raste shumë të rralla është në gjendje për të hequr paralele në rrafshin etik, sepse herë-herë edhe objektet krahasuese standarde për virgjërinë bëhen mashtruese dhe e shprehin të kundërtën. Vërehen po ashtu mungesa e shfaqjes së romantizmit të dikurshëm tradicional, transformimi i krahasimit dhe prirjet për modernizimin e pamjes poetike, afrimi nga elementet urbane, kur dihet se njeriu ynë nuk shkëputet lehtë nga toka, sepse është fort i lidhur me të.

Krahas prirjeve për modernizimin e pamjeve poetike dhe të varfërisë sasiore të krahasimeve për kokën e fytyrën, vërehet se perçja, balluket e zylyfi po këndohen gjithnjë e më pak në këngët e reja të dashurisë, prandaj edhe figura e krahasimit për to mund të rrallohet vazhdimisht. Megjithatë, shembujt e deritashëm janë dëshmi e

vlefshme për rindërtimin e pamjes së jashtme të femrës sonë.

Figura e krahasimit për kokën e vajzës dhe për pjesët e tjera të trupit të saj e vërteton edhe një herë faktin se prania e të vlefshmes pranë estetikës është në funksion të ndërsjellë. Me ndërmjetësimin e kësaj figure, krahas dëshirës së përjetimit fizik dhe shpirtëror të së bukurës, merr fuqi imagjinata krijuese që nga skalitja mjeshtërore e vargut dhe e shpalimit subtil të ndjenjave të dashurisë deri te pamja madhështore poetike e vijës së lakuar gjarpërore, që konsiderohet gjakim i përsosurisë të së bukurës ndër shekuj. Kryesisht, mjedisi rural ka kushtëzuar shijen estetike, të ndërlidhur edhe me rrethanat sociale e ekonomike. Mjedisi shoqëror – shija estetike – rrethanat ekonomike e shoqërore janë çështje komplekse, që i xjerr në shesh edhe figura e krahasimit dhe që kërkojnë zbrëthim edhe në aspektin teoriko-letrar dhe jashtëletrar e sidomos estetik.

Studimi i figurës së krahasimit në këngët popullore

shqiptare të dashurisë konsiderohet ende i pjesërishëm, sepse është vetëm një hisë e punës së kryer në kuadër të përpjekjes së madhe që duhet të bëhet ndër ne për ta hulumtuar dhe për ta ndriçuar hollësisht këtë figurë në të gjitha llojet e lirikës popullore shqipe, prej përgimit deri te vajtimi, po edhe në mbarë poezinë tonë popullore. Pra, vetëm kur të kryhet kjo punë e madhe dhe shumë e rëndësishme nga studiuesit, prej lirikës deri në epikë, do të kemi përfundime sintetizuese, të hollësishme e të gjithanshme për veçoritë, karakteristikat, origjinalitetin, llojet tipologjike, ngjashmëritë me popujt e tjerë, sidomos me ballkanas, vlerat letrare, teorike, estetike etj. të kësaj figure. Mendoj se kjo rrugë do ndjekur edhe për figurat e tjera stilistike, sidomos për ato më kryesoret në këngët popullore shqiptare.

Dr. Zymer Neziri

Instituti Albanologjik i Prishtinës

E-mail: znezi@hotmail.com

EMRAT E THJESHTË NDIHMOJNE SUKSESIN NE BURSE

A e dini sekretin për të pasur rendimente të larta nga investimet tuaja në bursë qysh në ditët e para? I thjeshtë, zgjidhni një emër që shqiptohet lehtë.

Ky është përfundimi (i vlefshëm vetëm për periudhën e shkurtër) i një studimi kurioz i drejtuar nga Adam Alter e Daniel Oppenheimer nga Princeton University, New Jersey, të publikuar tek revista *PNAS*.

Studiuesit kërkuar të kuptojnë se cilët faktorë (përveç atyre ekonomikë) ndikojnë në ecurinë e një titulli në tregun aksionar. Ata u kërkuar dhjetë studentëve të vlerësonin lehtësinë e shqiptimit të 60 emrave jo të vërtetë shoqërisht në bursë. Një grupi të dytë studentësh ju kërkuar të gjenin se cila prej këtyre shoqërive do të kishte ecurinë më të mirë. Për surprizë, vlerësimet e grupit të parë përputheshin me ato të të dytit, pra shoqëritë me emra më të thjeshtë për tu shqiptuar do të kishin edhe të ardhme më të mirë ekonomike.

Në këtë pikë kritika është e thjeshtë: janë shoqëritë inekzistente, pa të dhëna financiare e ekonomike mbi të cilat mbështeten zgjidhjet e secilit. Por sipas studiuesve, në çdo rast, ky tip studimi simulon krijimin e shoqërive të reja në treg dhe pjesërisht tregon sjelljet e investuesve kur kanë përpara një titull krejtësisht të ri mbi të cilin nuk kanë shumë të dhëna.

Për të parë nëse studimi i tyre kishte ndonjë përputhje me realitetin, Alter e Oppenheimer kryen një studim të dytë mbi 89 tituj realë të shkëmbyer në bursën e Nju Jorkut midis vitit 1990 e 2004. Gjashtëmbëdhjetë studentë vlerësuan se cili nga emrat ishte “më i shqiptueshmi”. Doli se sa më i vështirë të ishte emri i titullit, aq më e keqe ecuria e kuotimeve të tij ditën e parë të kontraktimit. Por, pas 6 muajsh efekti negativ zhdukej duke patur një numër më të madh të dhënash financiare në dispozicion të investuesve. Në çdo rast, ndikimi i emrit ishte domethënës: 1000 dollarë të investuar në dhjetë shoqëritë “më të shqiptuara” jepnin 118 dollarë më shumë pas një dite kontraktimesh, ndërsa pas një viti fitimi ishte 333 dollarë më shumë.

News Nature

REÇENSION: Rrëshirat bimore

Kimia, evolucioni, ekologjia, etnobotanika

Plant Resins

Chemistry, Evolution, Ecology, Ethnobotany

Ndërsa shumëkush që mund që ti ketë rënë rasti të shëtisë nëpër pyjet me pisha apo bredha ka shijuar aromën e këndshme që vjen nga halat apo trungjet, dikush tjetër mund të jetë bezdisur nga prania e rastësishme e rrëshirës në rrobat apo duart e tij, por pakkush mund të ketë pyetur: “Përse drurët prodhojnë rrëshirë?”, “Cila është përbërja kimike e rrëshirës?”, “Çfarë mekanizmi mundëson prodhimin e rrëshirës tek drurët?”, “Përse disa lloje prodhojnë rrëshirë e disa jo?”, “Si ka evoluar prodhimi i rrëshirës në lloje të ndryshme drurësh pyjorë?” etj. Këtyre pyetjeve dhe shumë të tjerave i jep përgjigje libri më i fundit i Jean H. Langenheim i titulluar *Rrëshirat bimore - Kimia, evolucioni, ekologjia dhe etnobotanika*⁸.

I shkruar nga një ndër figurat më të shquara të kësaj fushe, me një përvojë të gjatë në studimin e përbërjes kimike, por edhe të botanikës dhe ekologjisë së rrëshirave, libri është një sintezë e përkryer e arritjeve të deritanishme në rrëshirat bimore. Me një karrierë të gjatë (të nisur në vitet '50 të shekullit të kaluar) në studimin e përbërjes kimike, ekologjinë dhe etnobotanikën e rrëshirave, me shumë punime që kanë vendosur gurët themeltarë në këto disiplina^{4,5,6,7}, Langenheim ka arritur të sjellë një libër mbresëlënës. Megjithatë, libri është shumë më tepër sesa një përmbledhje e punës së një grupi apo disa grupeve. Ndërsa në shumë libra të mëparshëm^{1,2,3,9,10} janë trajtuar aspekte të veçanta, ky vëllim është ndoshta më gjithëpërfshirësi pasi përbledh pothuajse të gjithë aspektet e rrëshirave, nga përbërja kimike dhe biologjia, deri në aspektet ekologjike, përdorimet dhe tregtimi i tyre.

Libri është i ndarë në tre pjesë, që për nga mënyra sesi janë renditur, lehtësojnë mjaft leximin e tij.

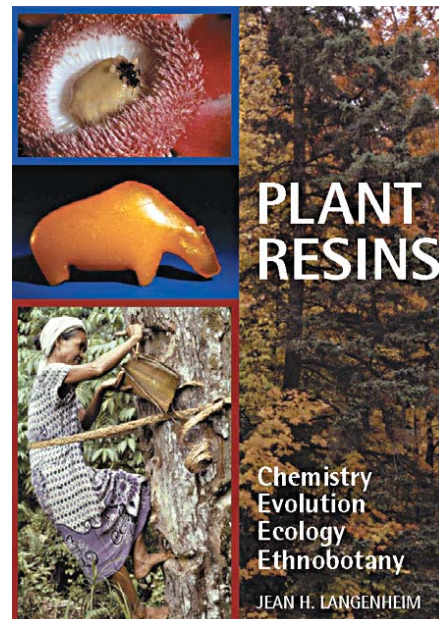
Pjesa e parë titullohet prodhimi i rrëshirës nga drurët, dhe në dy kapituj përshkruhen proceset kimike dhe biologjike që shpërndajnë formimin e rrëshirave, shpërndarja në njësi taksonomike e drurëve rrëshirë-prodhues, tendencat evolutive, ruajtja e tyre në struktura të veçanta anatomike, sekretimi dhe anatomia e këtyre strukturave. Në kapitullin e dytë, lexuesi ballafaqohet për herë të parë edhe me konvergjenat evolucionare të aspekteve të ndryshme të prodhimit të rrëshirave bimore.

Pjesa e dytë e titulluar “Historia gjeologjike dhe Ekologjia” hapet me evolucionin e rrëshirave dhe faktet historike apo gjeologjike të këtij evolucion si dhe dallimet midis drurëve halorë dhe atyre fletorë përse i përkëtohet prodhimit të rrëshirave. Në kapitullin në vazhdim përshkruhen roli që rrëshirat luajnë në

ndërveprimin bimë-insekte dëmtues dhe mbrojtjen e bimëve nga këta dëmtues; ndërveprimi midis bimëve dhe insekteve pllenues, përdorimi nga kafshët i rrëshirave, roli fiziologjik i rrëshirave dhe rëndësia që ato kanë në funksionimin e ekosistemit si një i tërë.

Ndërsa për shumë kohë është diskutuar dhe vazhdon të diskutohet për rolin që mund të kenë rrëshirat në ndërveprimin midis bimëve dhe insekteve apo kafshëve, libri sjell shembuj të shumtë të rolit ekologjik të rrëshirave në halorë, por edhe në fletorët e pyjeve tropikale. Të dhënat ekologjike dhe evolutive të ofruara, edhe një herë mbështesin hipotezën e hedhur se prodhimi i rrëshirave ka evoluar kryesisht për të luajtur një rol mbrojtës tek bimët.

Pjesa e tretë, “Etnobotanika e rrëshirave”, e prezantuar në 6 kapituj jep një përshkrim të detajuar të rolit që llojet e ndryshme të rrëshirave kanë luajtur në shumicën e kulturave në pjesë të ndryshme të globit përgjatë historisë së zhvillimit njerëzor. Gjithashtu jepet edhe një historik i përdorimeve në mjekësi dhe industri, përdorimet në ditët e sotme si edhe përdorimet e mundshme në të ardhmen. Kjo pjesë e lidhur me përdorimet e rrëshirave ofron një shëtitje të këndshme në shumë çështje me interes për lexuesin e gjerë. Ndërsa të gjithë kemi dëgjuar për historitë navale të përdorimit të rrëshirave, përdorimet mjekësore apo si kon-

servues ose aditivë në retsinat, lidhjet kulturore dhe tregëtare të shoqërisë njerëzore janë shumë më të gjera, më të variueshme dhe më komplekse sesa shumë nga ne mund ta kenë menduar.

Edhe pse për tu kuptuar shumë mirë pjesa e parë e librit kërkohen deri diku disa njohuri bazë mbi kiminë dhe rrugët e metabolizimit parësor apo dytësor, dy pjesët e tjera janë lehtësisht të asimilueshme nga kushdo që ka dëshirë të mësojë diçka më shumë në këtë subjekt shumë interesant. Libri është i paisur me disa shtojca që sjellin informacionin e nevojshëm lidhur me speciet prodhuese të rrëshirave, llojin e rrëshirës që prodhohet nga secila specie dhe përdorimet e tyre. Fjalorthi i termave në fund të librit ndihmon për të

sqaruar edhe më mirë terminologjinë e përdorur.

Libri i adresohet një publiku të gjerë dhe nuk është aq i detajuar sa një biolog, ekolog, etnobotanist apo farmacist mund ta kërkonte, megjithatë ai përbën në të njëjtën kohë një pasuri të çmuar informative dhe një pikënisje për të mësuar më shumë rreth rrëshirave, historisë dhe ekologjisë së tyre.

Dr. Gazmend Zeneli

E-mail gzeneli@hotmail.com

Max Planck Institute for Chemical Ecology
Hans-Knöll-Straße 8, 07745 Jena, Germany

BIBLIOGRAFIA

1. Cotton, C.M. 1996. *Ethnobotany: Principles and Applications*. John Wiley & Sons Inc. 434 p.
2. Eisner, T. 2003. *For Love of Insects*. Belknap Press. 464 p.
3. Gardziella, A., Pilato L.A, Knop A. 1999. *Phenolic Resins: Chemistry, Applications, Standardization, Safety and Ecology*. 2nd edition. Springer. 560 p.
4. Langenheim, J.H. 1969. *Amber: a botanical inquiry*. Science 163: 1157-1169.
5. Langenheim, J.H. 1994. *Higher plant terpenoids: A phylocentric overview of their ecological roles*. Journal of Chemical Ecology 20: 1223-1279.
6. Langenheim, J.H. 1956. *Plant succession on a sub-*

alpine earthflow in Colorado. Ecology 37: 301-318.

7. Langenheim, J.H. 1990. *Plant resins*. American Scientist 78: 16-24.

8. Langenheim, J.H. 2003. *Plant Resins: Chemistry, Evolution, Ecology and Ethnobotany*. Timber Press. 612 p.

9. McKenna, T. 1993. *Food of the Gods: The Search for the Original Tree of Knowledge a Radical History of Plants, Drugs, and Human Evolution*. Bantam, Reprint edition. 336 p.

10. Rix, M.L. 2003. *Beating the Bark Beetles: Defending Your Valuable Trees against Bark Beetles and Other Destructive Pests*. Matrixx Publishing. 72 p.

IZRAEL: ZBULOHEN TETE SPECIE TE REJA NENTOKESORE

Zbulimi në Izrael i tetë specieve të reja kafshësh nëntokësore u lajmërua kohët e fundit në një konferencë shtypi në Hebrew University në Jeruzalem.

Ky zbulim u krye në një thellësi prej 100 metrash në një shpellë në afërsi të Ramle, një qendër e banuar midis Jeruzalemit dhe Tel Avivit. Ajo është një mjedis i veçantë në botë pasi ndoshet nën një shtresë shkëmbi gëlqeror të padepërtueshëm nga uji. Shpella zgjatet për

rreth dy kilometra e gjysëm e brenda saj ndodhet një liqen i madh nëntokësor. Në këtë mjedis u zbuluan katër specie krustacesh të ujit të ëmbël e të kripur dhe katër specie kafshësh tokësore.

Ka shumë mundësi që të bëhet fjalë për fosile të gjalla domethënë specie që u takojnë miliona vjetëve më parë.

Hebrew University

Risk and risk management: The case of the private enterprises in Albania

Rreziku dhe trajtimi i rrezikut: Rasti i ndërmarrjeve private në Shqipëri

I. Introduction

Since the fall of communism in late 1990 Albania has been in a prolonged transition toward a democratic society and a market economy. The fall of communism allowed the rebirth of private enterprise in Albania. One of the important challenges for the private enterprise in Albania is the understanding, identification, and management of risk.

The significance of risk management is underlined by the fact that risk management is one of the three analytical pillars of the modern finance. The other two pillars are the optimization over time (time value of money) and asset valuation.

In addition, Bernstein (1996) puts an even greater significance on risk management by calling it the boundary between the modern and past times. He writes: *"The revolutionary idea that defines the boundary between modern times and the past is the mastery of risk."* The followings are some examples of this significance. Without probability theory bridges wouldn't span great rivers. Without insurance death of a breadwinner left families in poverty. Without forward/futures pricing markets farmers could not lock in a price at planting time. Without liquid capital markets to diversify ownership modern corporations like Microsoft could not arise.

This article is organized as follows. The next section provides a definition for risk. Section III provides a short discussion on the theory of risk management. Sections IV and V, respectively, identify and discuss some of the main risks for a firm in a developed economy and in Albania. Section VI concludes.

II. Definition of risk

To be able to discuss risk management first one needs to define risk itself. Attempts to define risk can be traced from Hume (1748) to Knight (1921) and Keynes (1921). Defining risk is not easy, see Holton (2004) for a good discussion on this topic. The difficulty rests in the fact that there are numerous and different situations that can be considered "risky". For some of the situations the risks are very obvious for some not so

obvious. Some examples of situations that involve risk would be: trading wheat (or any other commodity), launching a new business, military adventures, asking for a pay raise, sky diving, romance, etc.

A general definition of risk should be able to cover all these different situations. Such a definition can be provided if one looks at the common elements of the above situations. The common elements are uncertainty – people do not know what will happen, and exposure – people care about outcomes.

Uncertainty is a state of not knowing whether a proposition is true or false. Probability is used as a measure to quantify an uncertainty. Exposure means if one *would* care whether a proposition is true or not. Utility or state preferences are used as a measure to define exposure. Using the concepts of uncertainty and exposure risk is "exposure to a proposition of which one is uncertain."

However, more practical meanings of risk exist. For example, "risky events are uncertain events that alter the decision-maker's well-being." Even more specific meanings of risk exists in particular disciplines, like finance, where risk is understood as variability of net returns, or the "chance of loss" – the probability α , that random net income π , will fall below some disaster level d^* .

III. Risk Management

Risk management means several things. It means that entrepreneurship is inherently risky. It also means that managing risk is usually costly – less risk and higher returns seldom go together. It finally means that different individuals have different risk tolerances. Therefore, risk management implies choosing those enterprises and management strategies that conform to someone's objectives.

According to Bodie and Merton (1998), there are four approaches to risk management: risk avoidance, loss prevention and control, risk retention, and risk transfer. A discussion of each of these methods follows next.

Risk avoidance simply means a decision not to be exposed to a particular risk. For example, firms may avoid certain lines of business considered too risky. As

another example, I will not be a race car driver. However, it is not always feasible to avoid risks.

Loss prevention and control consists of actions to reduce the likelihood or the severity of losses. These actions can be taken prior to, concurrent with, or after a loss occurs. For example, I will wear my seatbelt when I drive.

Risk retention means absorbing the risk and covering losses with your own resources. Firms make conscious decisions to absorb certain risks. Firms also put money aside – “loss reserves” to cover different costs. As another example, I will not buy insurance and absorb the loss if my old car is wrecked.

Risk transfer has to do with the transfer of risk to someone who is more willing and better prepared to bear the risk. The area of risk transfer is the area where the financial system plays the greatest role. There are three main forms of risk transfer: hedging, insuring, and diversifying. These are briefly discussed below. Examples of risk transferring include selling a risk (a futures contract or option) or buying insurance.

Let's now turn to the discussion of the three forms of risk transfer. First, hedging occurs when an action is taken to reduce risk of bad events by giving up the possibility of a gain. A perfect hedge would ensure a certain level of return with no chance of loss as well as no potential for gain. Second, insuring means you pay to be compensated if a loss occurs. When you insure, different from hedging, you pay a premium to eliminate loss, but do not give up the upside potential. In other words, you trade a sure small cost every period to avoid a possible large loss in some period. Finally, diversifying means “don't put all your eggs in one basket”, or holding relatively small amount in many risky assets. Examples would be having more than one source of income or investing in many stocks in the stock market. The key to diversifying is less than perfect positive correlation between the investments.

IV. Forms of risk for a firm – the case of a developed economy

The risk spectrum faced by a firm consists of two main categories of risk, organizational risks and global risks. Looking at the first category there are four types of organizational risks: market/financial, legal, operational, and political/regulatory risk. Market/financial risk can be further classified into investment, liquidity, credit, competition, commodities, interest rate, curren-

cy risk, etc. Legal liability includes contractual, statutory and tort risk. Operational risk consists of risks related to human resources, physical damage, data management, crime etc. Last, political/regulatory risk exists in the forms of war, social change, terrorism, and government policy and regulation.

The second category of risks, the global risks, consists of risks related to issues like climate change, pandemics, nuclear proliferation, religious confrontation or political fragmentation.

A single firm facing a spectrum of risks as defined above needs to identify which of these risks have the greatest potential to impact its economic activity and its bottom line, the level of profit. This section provides a discussion of the main risks faced by a firm in a developed economy. The next session attempts to prioritize the risks for an Albanian firm.

At different times for different firms one form of the risk may be greater than the others. However, from an everyday perspective, without much doubt, the different forms of financial/market risks are the most important forms of risk faced by firms in a developed economy. The significance of the financial/market risks becomes very evident when one looks at the spectacular financial collapses of organizations like MG Refining & Marketing, Inc, a US subsidiary of the German conglomerate MG AG in 1993, or the Long Term Capital Management in 1998, or more recently in 2001 the collapse of Enron.

From the political/regulatory category of risk the greatest risk for firms is the globalization of the world economy and related to that the attempts of many developed economy governments to increase free trade and do away with their protectionist policies. A very good recent example of such a risk is the surge of the Chinese textile exports in both the US and EU after these countries relaxed their imports restrictions for Chinese textiles. One effect of this export surge was that many US and European textile producers were forced to shut-down or transfer their business outside of the US and EU.

One could also argue that an important risk for firms, particularly in the US is related to legal risk. More specifically, this is the risk of being taken to court by the customer(s), counterparts, or employees.

At times global risks become also important. Recent examples of such risks would include the effect of the bird flu epidemic on the poultry producers worldwide. Another recent example is the boycott of the Danish

products in the Arab world.

Obviously, there are more risk categories than the ones discussed in this section. However, there is a unifying theme that connects these selected categories. This unifying theme is the high degree of uncertainty. For example, those familiar with the three financial collapses mentioned earlier understand that the perceived uncertainty of these three firms was much smaller than the true uncertainty. As a result, their preparation for the uncertainty they were facing was insufficient. As the true uncertainty materialized these firms could not bear it and therefore collapsed.

V. Forms of risk for a firm – the case of the Albanian economy

In the previous section it was mentioned that the degree of uncertainty matters in prioritizing different categories of risk faced by a firm. Using the same argument this section provides a prioritizing of the risks faced by an Albanian firm.

The category of financial risks, so important for firms in a developed economy, is no longer a priority for firms in the Albanian economy. Moreover, some of the types of financial risks are even nonexistent for many Albanian firms. In addition, the tools for managing some of the financial risks like liquidity, interest rate, or currency risk are not available to firms. As a result, the only strategy left for the Albanian firms to manage these financial risks is that of risk retention – absorb the risks with their own resources.

Also different categories of global risks are not a priority for many Albanian firms, given the current low levels of Albanian exports. This may change as the export activity and the openness of the Albanian economy increase. These global risks may affect importing Albanian firms, but the monopoly power granted to them and protected by the government more than compensates these firms for such risks.

One of the important risks for Albanian firms is the contractual risk. This is related to the design of the contracts (ambiguous, not clearly defined) but more importantly to the enforcement of contracts. The incomplete legal framework and the ineffective and highly corrupt judicial system make the contractual relationship for firms a very risky relationship.

Another important risk facing Albanian firms is a form of the operational risks, respectively the crime risk. Crime risk may take different forms from payments to

mafia-like organizations, physical damages to businesses, kidnapping of firms' owners or their family members, or even assassination of firms' owners. Unfortunately, crime risk is still an important risk that impacts existing firms and more importantly may deter the startup of new firms.

The recent developments in Albania related to the so-called "tax reform" make evident one of the most important forms or risks for an Albanian firm. This is the political/regulatory risk related to government policies and regulation. The FIAS report (2003) on barriers to investment in Albania also listed tax issues as the top risk faced by the firms. The tax reform is being presented by the government as a reform against tax evasion and unfair competition. However, the implementation of the "reform" seems to have little resemblance with government claims. Therefore, there is the risk coming from the uncertain actions of a government that seems to be averse toward the fair private enterprise (apparently not so toward private enterprise of the interest groups that control the government). This is the risk coming from a government that governs with the same attitude as previous Albanian governments, "We can do anything we want simply because we can, regardless if it is the right or wrong thing to do."

The discussion on the previous paragraph leads logically to another important risk for Albanian firms. That is the risk of unfair competition. The Albanian economy is being suffocated from the presence of monopolies. As groups of interest control the Albanian governments they in turn are granted this monopoly power in the economy. In addition, the government ensures that this monopoly power is unfairly protected.

However, the biggest risk a firm faces in Albania is the risk of unclear and weakly protected property rights. The property rights issue is a risk that is affecting existing firms but more

importantly is affecting the startup of new enterprises and it is by far the biggest obstacle to foreign investment in Albania. The FIAS report (2003) lists property rights as one of the top concerns for the existing firms in Albania that were included in the survey (one would think that at this point of their activity these firms should have solved any issues related to property rights). If one was able to survey potential new start-up enterprises the issue of property rights most likely would be listed as the number one issue. The evidence for the lack of well defined and protected property rights is very clear if one looks at the structure of the Albanian economy. Producing sectors like industry or agriculture or service sectors like tourism – where long-term investment requires well-defined property rights – are among the least developed and have relatively small shares in the Albanian gross domestic product. In contrast, service sectors, like trade, constitute one of the largest sectors of the Albanian economy!

Based on the above prioritization of the risks facing an Albanian firm, the theory of risk and risk management (especially in the area of risk transfer – where most of the theoretical and empirical research occurs) may provide little guidance to an Albanian firm regarding the management of the risks that the firm may face. Besides the approach of risk avoidance – shutting down the firm – the only approach to risk management available to an Albanian firm is that of risk retention – absorbing the risks and paying the costs with their own resources. Of course, an Albanian firm can use insurance and to a limited extent attempt to diversify its source of income, but these two approaches will provide only limited protection against some risks and definitely no protection against most of the important risks, especially the risks that are directly or indirectly related to the government.

VI. Conclusions

The theory on risk and risk management may provide little guidance to an Albanian firm. This is not surprising since the theory of risk assumes well established market economies with clearly defined and strongly protected property rights and with well-developed financial system with banks, insurance companies, futures markets and exchanges that facilitate the trading and transferring of risk.

An Albanian firm operating in an economy in (a prolonged) transition faces risks that are directly or indi-

rectly related to the government. Risks directly related to the government consist of government practices in support of the monopolies of small groups of interests against the spirit of free competition and fair private enterprise. In this context it is important to make the distinction between private firms owned by the interest groups that also control the government(s) and the other private firms that are (and should be at a much higher rate) owned by any Albanian citizen interested in either running or owning a private firm. While the first group of private firms is privileged and protected by the government the second group is discriminated. The best strategy for the second group to minimize the risk emanating from government policies is to organize itself and actively and forcefully pressure the government to eliminate its unfair policies.

The indirect risks related to government consists of the attempts (or not) of the Albanian government in establishing a strong institutional framework for establishment of the market economy in Albania. The most obvious institution at the present stage of development in Albania is the institution of property rights. It is the government's duty to establish clear property rights and provide strong protection of these property rights. At the contrary, the only logical risk management approach is risk avoidance – thus, limited or no private activity. This is the overriding reason that explains why the Albanian economy presently has limited producing capacities.

Dr. Ardian Harri

Department of Agricultural Economics,
Mississippi State University
E-mail: ardian_harri@yahoo.com

Bibliography

- Bernstein, P. 1996. *Against the Gods: The Remarkable Story of Risk*, John Wiley & Sons, Inc.
- Bodie, Z. and Merton R.C. 1998. *Finance*. Prentice Hall, New Jersey.
- FIAS. 2003. *Albania Removing Administrative Barriers to Investment: A Critical Component of the National Development Strategy*.
- Holton, A.G. 2004. *Defining Risk*. Financial Analysts Journal, 60(6):19-25.
- Hume, D. 1748. *Enquiry Concerning Human Understanding*.
- Keynes, J.M. 1921. *A treatise on Probability*. London: Macmillan.
- Knight, F.H. 1921. *Risk, Uncertainty, and Profit*. New York: Hart, Shcaffner, and Marx.

Laser Lithotripsy Using Fluorescent Spectroscopy

Përdorimi i spektroskopisë fluoreshente në litotripsinë me lazer

Jahja KOKAJ
Prof.

Abstract

Laser spectroscopic study of biliary calculi and tissues is described. Fluorescence spectra of human gall bladder stones, bile and tissues were recorded with streak camera in the frequency and time domain. The fluorescence potential as a diagnostic tool to discriminate between the intended target and the surrounding tissues and bile has been evaluated.

Keywords: Laser lithotripsy, gall bladder, fluorescent spectroscopy

1. Introduction

Most of the common bile duct stones (CBD) can be extracted by endoscopic sphincterotomy or extracorporeal shockwave lithotripsy (ESLW) as long as the stones are not too large or too hard for mechanical disintegration (*to happen*). Otherwise laser-based lithotripsy of human calculi has become a standard procedure in many of the surgical interventions. A patient can be relieved from acute pain caused by the blockage of the bile duct by inserting a needle thin optical fiber to impact the stone with a few hundred laser pulses and shattering the stone into sand size particles which can flow out (*be discharged*) in natural way.

However a serious complication often reported by the surgeons is the collateral damage to the surrounding tissue due to miss positioning (*mispositioning*) of the fiber tip and injury or puncture of the CBD wall. One way to avoid this situation is to be sure that the fiber is located properly on the target by taking a fluorescence spectrum with a low power laser of appropriate wavelength and duty cycle. Diagnostics of the stone type and understanding of the fragmentation mechanism is essential to set the proper laser parameters. The fragmentation mechanism and dynamics of the physical processes generated during the laser action is not yet fully understood¹⁻³.

In this work we study optimal condition and possibility to extract an output signal, which can be used as a feedback output to perform a controlled or smart triggering of the laser pulse for the stone destruction.

Fluorescence spectroscopy and high-speed imaging and interferometry are the most reliable techniques to study the optimal condition and enable one to reach the best possible output signal to trigger the laser pulsed power and to perform a successful and safe lithotripsy.

Tissue fluorescence has been extensively used for detection, demarcation and localization of malignant tumors and lesions in variety of tissues¹⁻³. Optical correlation based on ballistic imaging has been proposed for recognition of the stone and rejection of the tissue during the process of lithotripsy⁴⁻⁸. However, fluorescent-based techniques seems to be more reliable compared to correlation-based techniques where a match-spatial filter and relatively complicated optical setup is required.⁶⁻⁸ Advantage of the fluorescence technique lies in its sensitivity, signal collection by thin fiber and easy discrimination not only bet-

Lindi në vitin 1948 në Gjakovë, Kosovë. Studioi Fizikë në Universitetin e Prishtinës. Lëminë e Spektroskopisë dhe Optikës lazerike e studioi në Universitetin e Zagrebit, Kroaci. Studimet e doktoraturës i vazhdoi në Zagreb dhe Moskë. Mbrojtiti tezën e doktoraturës në lëminë e holografisë lazerike para komisionit me Prof. Moser, Prof. Bacevangev dhe Prof. Janičević në Prishtinë në vitin 1980. Studimet e pasdoktoraturës i vijoi në Universitetin Carnegie Mellon, në Pittsburgh (ShBA). Gjatë kësaj kohe mori pjesë në projektin e hulumtimeve optike të modelit të tuneleve të rrymave të furishme, i financuar nga NASA. U kthye në Prishtinë dhe themeloi laboratorin e holografisë, një nga laboratorët më të përparuar të këtij lloji në Jugosllavinë e atëherëshme.

Pasi u përjashtua nga universiteti si shumë kuadro të tjerë shqiptarë, vazhdoi punën në Carnegie Mellon si hulumtues i Fulbright-it e më pas si profesor i Optikës lazerike. Pas çlirimit të Kuvajtit, u emërua si drejtor i studimeve posdiplomike në një universitet amerikan në Kuvajt ku punon edhe sot. Ka publikuar mbi 80 punime shkencore dhe është recensent në shumë revista eminente ndërkombtare si *Phys. Rev. Letters*, *Optics*, *Applied Optics* etj. Ka botuar librin e parë në shqip për lazerat me titull *Lazeret*, në Universitetin e Prishtinës dhe më pas vazhdimin e tij, *Fizika e lazereve* e botoi në Universitetin e Tiranës. Ky ishte libri i parë për lazerat në Shqipëri. Në vitet 1993 dhe 1996 kontribuo i dhe materialisht duke sjellë pajisje, lazera e detektorë modernë për disa ushtrime nga lëmia e fizikës moderne në Universitetin e Tiranës dhe Prishtinës. Gjatë kohës së qendrimit në diasporë prof. Kokaj ka mbajtur falas ligjërata dhe seminare në të dy universitetet e mësipërme.

ween the tissue and stones but also identification of the type of the stone. The study of fluorescence of the stone, tissue and the bile is presented in this paper.

2. Fluorescent spectroscopy using a streak camera

Freshly extracted stones and bile from human patients were collected from surgical wards of local hospital and the stones were thoroughly washed to remove any blood contamination. The gallbladder tissues from the same patients were washed in normal water followed by double distilled de-ionized (DDDI) water and then stored in formaldehyde solution. A Segura-Dretler basket was used to hold the samples inside the container filled with saline. Experimental setup has a laser system containing two lasers

Ho-YAG and Nd-YAG laser. The details of the lasers, optical fibers and streak camera are given in our earlier paper⁹. Here we describe a simplified version of the experimental procedure. A simplified version of a schematic diagram of the set up is shown in Fig. 1.

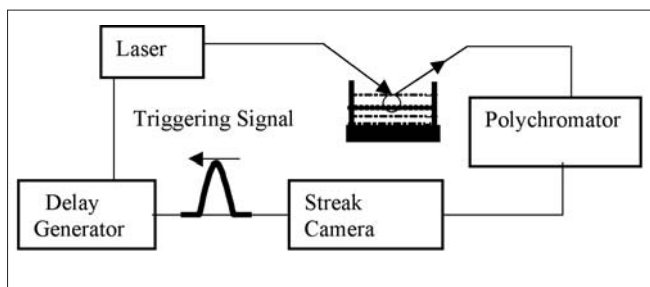
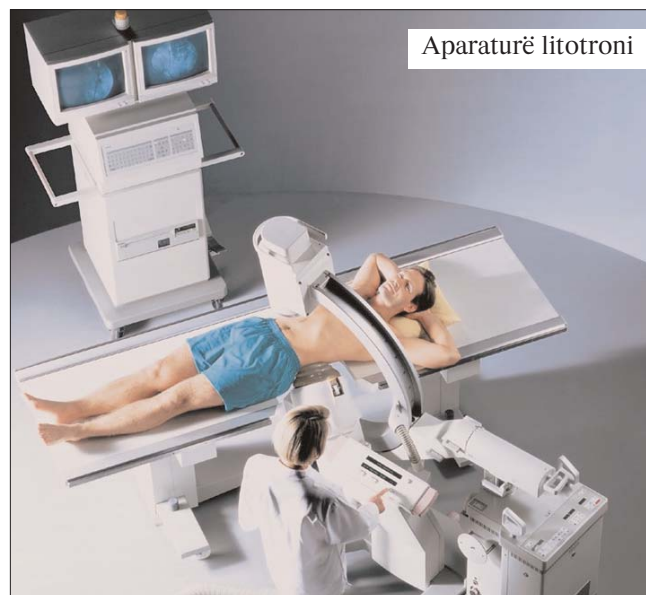

Fig. 1. Schematic of the experimental setup based on streak camera

3. Fluorescence studies of the stone, tissue and the bile

Even though the plasma study can be used as a diagnostic tool, it is not free from risk of collateral damage in a clinical environment of in vivo studies. Once the plasma threshold is known for these samples, the measurements were made at very low power values of the order of 500 μJ . Laser induced fluorescence [LIF] of these samples have been reported earlier by several investigators¹⁻³, but most of the previous studies were either related to temporal or spectral signatures of the sample^{10,11}. In our study we have used a system and algorithm that allowed us to monitor both these signatures simultaneously using a streak camera coupled with a polychromator. Experimental details of the set up

were published in our earlier paper [9]. Third and fourth harmonics at λ 355 and 266 nm from a flash pumped Nd-YAG laser were used to excite the fluorescence spectra. Stone fluorescence was measured when it was suspended in DDDI water commonly used by the surgeons for organ irrigation purpose. The signals were collected by another UV fiber of 600 μ diameter placed near the delivery end of the excitation fiber at

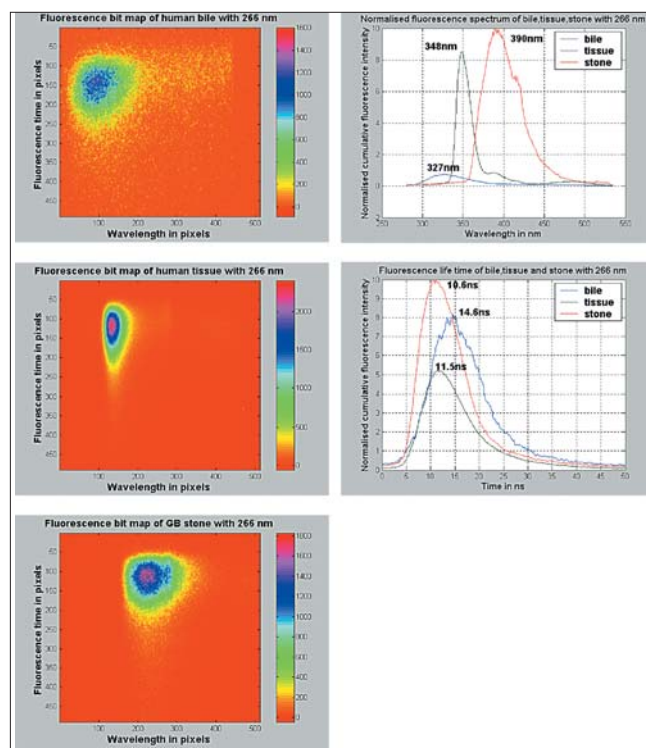

Fig. 2. Streaked image of the temporal and spectral components of the fluorescence for bile, tissue and stone with $\lambda = 266$ nm

an angle of 60° between the faces of collection fiber and the excitation fiber. There was not much difference on the spectral peaks of the stone whether it was immersed in the saline or in the bile after the bile peaks were subtracted from the mixed spectrum. Spectra of the stones in air were also recorded for the sake of chemical analysis to determine the type of the stone in the analytical laboratory. Streaked fluorescence images and the corresponding spectral profiles of three types of stones, bile and tissue excited by 3rd and 4th harmonic from Nd-YAG laser are shown in Figs 2 and 3. The horizontal axis represents wavelength scan adjusted to a range of 250-550 nm divided into 20 steps of 15nm wide channel.

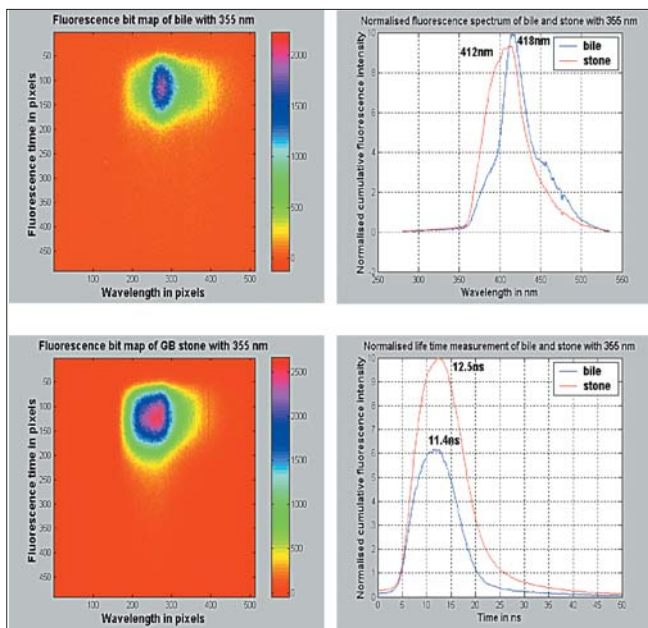

Fig 3. Streaked image of the temporal and spectral components of the fluorescence for bile and stone with $\lambda = 355$ nm

The calibration was done using standard Kr and Ar lamps. The resultant count was read out row by row to produce a time profile of the fluorescence within each wavelength band. The details of the analysis and data reduction have been described by Quinn et. al.¹¹. With λ 266 nm, we found consistent differences in their fluorescence intensities and their peak fluorescence wavelengths. The intensity profiles were function of the type of the target in identical excitation conditions. The strongest signals came from the stone targets irrespective of the type of stones and the bile peaks were the weakest and blue shifted to λ 327 nm. With longer excitation wavelength λ 355 nm, as shown in Fig. 3 the

spectral and temporal peaks show only marginal difference to be used as diagnostic tool. The longer wavelength tissue data was not very consistent therefore was not included here.

4. Conclusion

The results of this study show that LIF can be used for visualization, detection and differentiation of tissue, bile and stones. The technique holds promise for endoscopic diagnosis and therapy provided the above results can be validated for in-vivo situations. In-vivo studies with animal models will be carried out in the near future.

Prof. Jahja Kokaj

Kuwait University, Kuwait, e-mail:

kokay@kuc01.kuniv.edu.kw

Prof. as. Dr. Nebi Caka

Universiteti i Prishtinës, Kosovë,

E-mail: nebi.caka@fiek.uni-pr.edu

Bibliography

1. Svanberg, S. *Some applications of ultrashort laser pulses in biology and medicine*. Meas. Sci. Technol. 12, 11777-1783 (2000)
2. Svanberg, S. *Tissue diagnostics using lasers*, Chap. 6 in "Lasers in Medicine", (Edited by R.Waynant), (CRC Press, Boca Raton p. 135-169 (2002).
3. Richard-Kortum R., Mitchell M.F., Ramanujam N., Mahadevan A. and Thomsen S. *In vivo Fluorescence Spectroscopy*, Journ. Cellu. Biochem. Suppl. 19, 111-119 (1994).
4. Tipmongkonsilp S., Kumar B., Kokaj J. *Equivalence of two approaches to the design of optically relizable correlation filter*, SPIE vol. 4043, 158-165 (2000).
5. Kokaj J., Marafie M., Makdisi Y., Bhatia K., Mathew J., Caka N., Hasani R. *A smart Ho:Yag laserlithotriptor using optical correlation*. SPIE vol. 3386, p.301-310 (1998).
6. Kokaj J., Marafie M., Makdisi Y., Bhatia K. *Correlation of stone and tissue Images using mathematical Morphology*, Proceedings of SPIE Vol. 4471 (2001) 12135.
7. Kokaj J., Makdisi Y., Marafie M., Bhatia K. *High speed imaging and optical correlation for laser-induced shock-wave lithotripsy*, Optik 110, 497-540, (1999).
8. Kokaj J. and Mathews J. *Imaging and correlation used for guided laser lithotripsy*, Optics and Laser Technology: 36, 441-448 (2004).
9. Marafi M., Makdisi Y., Bhatia K.S., Abdulah H., Kokaj J., Mathew K., Quinn F. and Qabazard A. *Laser ablation of gall bladder stones*, Spectro. Chem. Acta A 55, 1291-1296 (1999).
10. Glickman R.D., Teichman J.M., Corbin N.S., Vassar G.J., Weintraub S.T., Chan K.F., Welch A.J. *Photothermal ablation is the primary mechanism in holmium: YAG laser lithotripsy of urinary calculi*. International Conference on Biomedical Optics; Qingming Luo, Britton Chance, Lihong V. Wang, Steven L. Jacques; Eds. Publication: Proc. SPIE 3863, p. 376-384 (1999).
11. Quinn M.F., Al-Otaibi, Sethi P.S., Al-Bahrani F. and Alamedine O. *Measurement and analysis procedures for remote identification of oil spills using a laser fluorosensor*. Int. J. Remote Sensing: 15, 13, 2637-2658, (1994).

ADRIATIKU VERIOR NE QENDER TE VEMENDJES

Një zhvillim më i pranueshëm dhe ruajtja e ekuilibrit mjedisor sidomos në zonën veriore të Adriatikut janë etapat kryesore që shtruan përpara tyre gjashtë vendet që kanë dalje në këtë det (Shqipëria, Bosnja Hercegovina, Kroacia, Italia, Mali i Zi dhe Sllovenia) gjatë Konferencës së I-rë mbi Strategjinë për Zhvillimin e Pranueshëm të Adriatikut që u mbajt kohët e fundit në Portorozh (Slloveni).

Ky takim ndërkombëtar u organizua nga Ministria sllovene e Mjedisit dhe Territorit si dhe nga Qendra e Kombeve të Bashkuara Informacion e Komunikim për Programin mesdhetar Ambieti (INFO/RAC-UNEP/MAP).

Përmirësimi i formave të bashkëpunimit ekzistues midis vendeve bregdetare, miratimi i të gjithë protokolleve ndërkombëtare që tutelojnë Mesdheun nga ndotjet tokësore dhe transportet e lëndëve të rrezikshme, vënia në praktikë e planeve kombëtare për ruajtjen e përmirësimin e mjedisit të zonës ishin disa nga pikat kryesore të takimit. Këtu duhet shtuar edhe përcaktimi i krejt Adriatikut si zonë tepër e ndjeshme mjedisore.

Procesi i kërkesës zyrtare për këtë zonë të ndjeshme mund të fillojë nga muaji i korrikut me formalizimin e saj pranë International Maritime Organization (IMO). Kjo do të thotë më shumë ndërhyrje për sigurinë e transportit të naftës dhe luftën kundër derdhjes ilegale të mbeturinave në det.

Çfardolloy veprimtarie ekonomike e pa programuar mirë edhe nga pikëpamja mjedisore mund të shkaktojë dëme të pallogaritshme” theksoi ministri slloven i mjedisit.

UNEP

PER HERE TE PARE TRAPIANTIM ZEMRE ME ORGAN JO TE NGRIRE

Në Britaninë e Madhe pati sukses një trapiantim zemre i kryer me një teknikë revolucionare. Zemra e dhuruesit nuk u fut në ngrirje por u mbajt në jetë nga një makinë.

Kjo teknikë e eksperimentuar vetëm në tre raste në Gjermani, mund të përfaqësojë një revolucion të mirëfilltë në sektorin e trapiantimit të organeve sepse sipas mjekëve mund të dyfishojë numrin e organeve potencialisht të përdorshëm dhe të shkurtojë ndjeshëm listat e pritjes.

Kjo ndërhyrje sensacionale u krye gjatë muajit maj në Papworth Hospital në Kembrixh tek një pacient 58 vjecar. Zemra e vënë në një makinë me solucion kimik me lëndë ushqyese dhe në vazhdimësi të fluksit të gjakut, vazhdoi të rrahë edhe jashtë trupit të dhuruesit.

“Kjo gjë – shpjeguan kirurgët e spitalit britanik – na dha mundësi që të fitojmë shumë kohë dhe të kryejmë më së miri trapiantimin e zemrës tek pacienti”.

the guardian

ZGJIDHJE LOGJIKE

Dy shokë takohen pas shumë vitesh. I pari i thotë të dytit: “Sa fëmijë ke tani?”. E tjetri përgjigjet: “Kam një vajzë e cila ka aq vëllezër sa edhe motra. Secili vëlla ka një numër të dyfishtë motrash në krahasim me vëllezërit që ka”. Sa djem e sa vajza ka ky baba?

ARSYETIMI SHKENCOR

Peshku i detit nuk mund të jetojë në ujë të ëmbël. Përse?

- Nuk ka një aparat frymëmarrës të aftë që të thithë oksigjenin nga uji i ëmbël?
- Qelizat e tij kanë një presion osmotik të kalibruar për mjedisin ujqor të kripur e mund të çaheshin në ujin e ëmbël?
- Peshqit e ujit të kripur jetojnë shumë mirë në ujë të ëmbël, p.sh. në derdhjen e lumenjve në det.

SUDOKU

Vertikalisht dhe horizontalisht shuma e kuadrateve duhet të jetë 45. Për të qenë më e lehtë këshillohet të zgjidhen më parë summat e kuadrateve të vegjël (zgjidhja në numrin e ardhshëm).

8					5		1	
		7						3
		9	7	8				
3			6	1		9	2	
				7				
	2	6		4	3			8
				3	6	5		
2						3		
	5		8					2

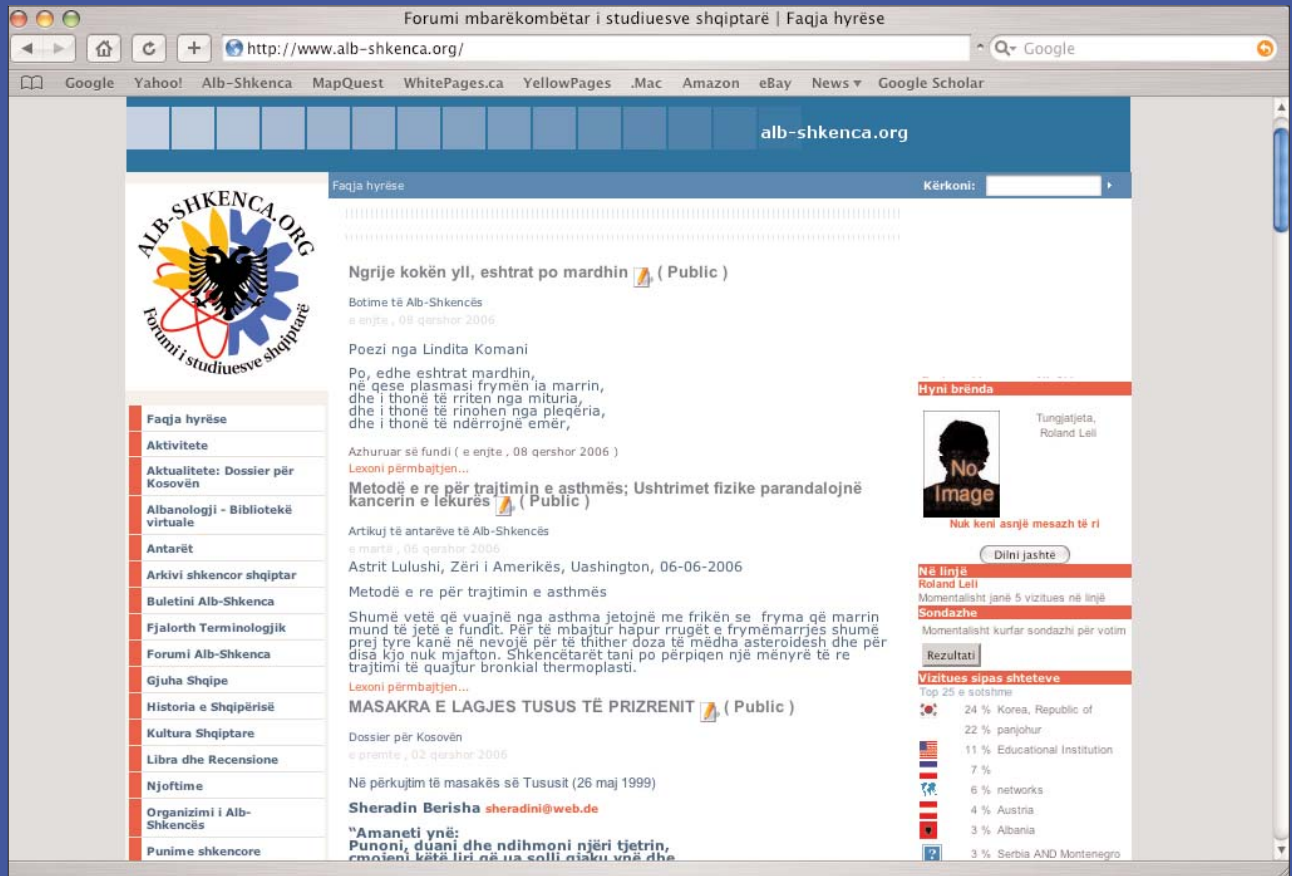
Si janë formuar dhe nga se përbëhen unazat e Saturnit?

Sistemi i unazave të Saturnit përbëhet nga miliarda grimca, pluhur, akull, silikate, materiale hekuri, gaz karbonik i ngrirë i formuar ndoshta nga përplasja e ndonjë sateliti me një kometë apo meteorit. Unazat, me një kënd prej 28° në krahasim me planin e orbitës së rrotullimit rreth Diellit, formojnë një disk të hollë me diametër 275.000 km dhe vetëm 3 km trashësi.

Ekzistojnë tre unaza kryesore dhe katër të tjera dytësore, por të gjitha reflektojnë dritën. Për ti dalluar, ato janë emëruar sipas gërmave të para të alfabetit. Unaza A (ajo më e jashtme) ka në brendësi një boshllëk që quhet “ndarja e Enckes”. Unaza B, ajo qendrore, është më e gjerë dhe më e ndritshme. Unaza C, më e brendëshme, është gati transparente.

Unazat e Saturnit u vëzhguan për herë të parë nga Galileo në fillim të viteve '600 por ishte Christian Huygens ai që i identifikoi më me saktësi në vitin 1655. Saturni është planeti më tërheqës i sistemit diellor dhe i fundit i atyre që mund të shihen me sy të lirë. Orbita e tij përreth Diellit (nga i cili ndodhet 429 milionë km larg) përshkohet për 29,5 vite tokësore.

Forumi “Alb-Shkenca” lindi si projekt disa vjet më parë për të bashkuar fillimisht virtualisht të gjithë shqiptarët që kanë interes për shkencën. Janë të shumtë ata shqiptarë që merren aktualisht me kërkim shkencor në fusha të ndryshme e që zotërojnë një potencial dijeshe të padiskutueshëm. Vënia e këtij potenciali në shërbim të bashkëpunimit reciprok ndërmjet studiuesve shqiptarë ka qenë qëllimi ynë kryesor.

Forumi ynë virtual nisi t’i shërbejë edhe qëllimit të njohjes së kërkuesve me origjinë shqiptare me njeri tjetrin. Do të bëhet e mundur në këtë mënyrë krijimi i lobit të shkencëtarëve shqiptarë i cili ka ndihmuar e do të ndihmojë e mbështesë kërkuesit shkencorë me origjinë shqiptare kudo në botë.

Janë me qindra shqiptarët që punojnë në universitete apo institucione shkencore, dhe janë të shumtë ata që po kryejnë aktualisht shkolla pas-universitare në universitete nga më të mirët. Përvojat e tyre janë shumë të vryera dhe do të jetë shumë mirë që edhe shqiptarë të tjerë të përfitojnë prej tyre.

Në forumin Alb-Shkenca janë diskutuar edhe probleme dytësore që kanë lidhje me shkencën, si p.sh. gjetja e mbështetjes financiare për projekte shkencore, jepen lajme për mundësi studimi e punësimi në universitete e institucione shkencore etj. Shpesh janë diskutuar edhe kriteret për botim në revistat shkencore dhe cilat janë organet më të përshtatshme për botime të ndryshme, kriteret për të hyrë në shkolla pasuniversitare, mundësitë që ekzistojnë për të bërë kërkim shkencor si post-doc apo post-master etj.

Me krijimin e një portali të gjithanshëm në internet, me krijimin fizik të Institutit Alb-Shkenca dhe tani së fundi me botimin e kësaj reviste divulgatio-shkencore organizimi i shkencëtarëve shqiptarë ka ndërmarrë një hap të ri përpara.

Ju ftojme të gjithëve që të bëheni anëtarë të Alb-Shkencës duke vizituar faqen tonë në internet në adresën: www.alb-shkenca.org dhe të jepni kontributin tuaj praktik me sugjerime, kritika, shkrime e artikuj shkencorë, sponsorizim tek Alb-Shkenca dhe për të në të mirë të të gjithë shqiptarëve kudo ku ndodhen.